

alman
işbirligi
DEUTSCHE ZUSAMMENARBEIT

Implemented by
giz
Deutsche Gesellschaft
für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

T.C. ÇALIşMA VE
SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIğI

KORTEKS
AKADEMİ

KÖPERATİFLER

DÜNYADA
ve TÜRKİYE'DE

AYLİN ÇİĞDEM KÖNE
ÇAĞATAY E. ŞAHİN
F. SERKAN ÖNGEL
UYGAR D. YILDIRIM
M. CEVAT YILDIRIM

AYLİN ÇİĞDEM KÖNE
ÇAĞATAY E. ŞAHİN
F. SERKAN ÖNGEL
UYGAR D. YILDIRIM
M. CEVAT YILDIRIM

DÜNYADA ve TÜRKİYE'DE
KÖPERATİFLER

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ 06

Yönetici Özeti 08

2. KOOPERATİFLER KONUSUNDA TEORİK

ARKA PLAN 10

- 2.1. Kooperatifçiliğin Tanımı 11
- 2.2. Kooperatifçilik İlkeleri ve Değerleri 12
- 2.3. Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişim Temelleri 13
- 2.4. Kooperatif Türleri 16
- 2.5. Kooperatiflerin Kâr Amaçlı Şirketlerden Farkları ve Toplum Açısından Önemi 17

3. ULUSLARARASI / KÜRESEL DÜZEYDE KOOPERATİFÇİLİK YAKLAŞIMLARI VE EĞİLİMLER 20

- 3.1. Kooperatif Ekonomisinin Boyutu ve Kapsamı 21
- 3.2. En Büyük 300 Kooperatif 23
- 3.3. Avrupa Birliği'nden İyi "Yeşil Kooperatif" Örnekleri 25
- 3.4. Kooperatifler ve İstihdam 26
- 3.5. 21. Yüzyılda Kooperatifler 26
  - 3.5.1. Kooperatifçilik Yeniden Keşfediliyor 26
  - 3.5.2. Yükselen Kooperatif Türleri 27

4. ÜLKEMİZDE KOOPERATİFLERLE İLGİLİ DURUM 29

- 4.1. Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi 30
  - 4.1.1. 2000 Öncesi 30
    - 4.1.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Kooperatiflerin İlk Örnekleri 30
    - Memleket Sandıkları 30
    - Köy Bakkalları ve Tüketim Kooperatifçiliği 32
    - Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 32
  - 4.1.1.2. Cumhuriyet'in Kuruluş Yılları 32

4.1.1.3. 1950-1960 Dönemi 35

4.1.1.4. 1960-1980 Arası; Devletten

Bağımsız, Özerk Kooperatifçiliğin Gelişim Yılları 35

4.1.1.5. 1980 Sonrası Neoliberal Dönemde Kooperatifçilik Deneyimlerinin Çözülüşü 39

4.1.2. 2000 Sonrası Kooperatifçilikte Yeni Dönem 40

4.1.2.1. Sosyo Ekonomik Düzenlemeler ve Kamusalığın Dönüşümü 41

4.1.2.2. Türkiye'de Kooperatifçilik Mevzuatının Gelişimi 43

- 4.1.2.3. Türkiye'de Gelişen Yeni Kooperatifçilik Dalgası ve Çeşitlenen Kooperatif Tipolojileri 45
  - A. Üretici Kooperatifleri 45
  - B. Tüketici Kooperatifleri 46
  - C. İşçi Kooperatifleri 46
  - D. "Yeni Nesil" Kooperatifler: Sosyal Kooperatifçilik Deneyimleri 47

Kadın Kooperatifleri 47

Diğer Kooperatifçilik Deneyimleri (Enerji, Eğitim, Bilişim) 48

5. SONUÇ 49

Mevzuat Önerileri 52

Politika Önerileri 53

Diğer Öneriler 53

Yeşil Ekonomi Potansiyeli: 54

KAYNAKLAR 55

1

GİRİŞ

DÜNYADA ve TÜRKİYE'DE
KOOPERATİFLER

Türkiye’de son yıllarda kooperatiflere yönelik ciddi bir ilginin olduğu görülmektedir. Buna karşın kooperatifler yeteri kadar bilinmemekte, geçmişte yaşanan olumsuzluklar yeni girişimlerin önüne birer engel olarak çıkmaktadır. Kooperatifçiliğin ne olduğunu, dünyada ve Türkiye’de nasıl bir gelişim gösterdiğini, kooperatiflerin Türkiye’nin gerek sosyal gerek ekonomik gerekse çevresel açıdan yaşadığı sıkıntıları aşma noktasında nasıl imkânlar sunduğunu ortaya koymaya ihtiyaç vardır. Elinizdeki eser, bu ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak hazırlanmış, kooperatifçilik konusunda giriş niteliğinde bir el kitabıdır. Çalışmada, konu hakkında teorik açıdan bilinmesi gerekenlerin yanı sıra küresel, ulusal ve yerel düzeyde kooperatifçiliğin mevcut durumuna yer verilmektedir.

Bu bağlamda “kooperatif nedir”, “kooperatiflerin geleneksel kâr amaçlı şirketlerden farkları nelerdir”, “kooperatifleri hangi koşullar var etmiştir”, “dünyada ve Türkiye’de kooperatifçilik alanında yaşanan son gelişmeler nelerdir”, “özellikle 2008 krizi sonrasında dayanıklı ve esnek yapıları ile öne çıkan kooperatifler, ekonomik, sosyal ve çevresel meselelerin çözümünde bir anahtar olabilir mi”, “sosyal kooperatifçiliğin potansiyeli nedir”, “yeni kuşak kooperatiflerin, devletin kamusal rollerinin yeniden tanımladığı bir süreçte ne gibi işlevleri olabilir” gibi sorulara cevap arayan bu el kitabının konunun ilgilileri için bir rehber niteliği taşıması amaçlanmaktadır.

Son yıllarda gerek küresel ekonomik sorunların gerekse de yerel ve bölgesel savaş ve çatışmaların, istihdam sorunu ile dezavantajlı gruplar içinde yer alan yabancı uyruklu ve kadınlara ilişkin sorunların kesişmesine neden olduğu bir gerçektir. Bu sorunlar doğrudan ve dolaylı olarak pek çok ülkeyi etkilemektedir. Bir yandan 2008 ekonomik krizi, yaşamını çalıarak sürdürülenler açısından güvencesizliğin yaygınlaşması, eğreti istihdam, enflasyonist ortam ve yoksulluğun yayılması gibi sonuçları ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan dünyanın gündemine önemli bir yer kapmaya başlayan göç sorunu çoğu kez güvenlik tedbirleri, ay-

rımcılık ve ırkçılığa varan tepkilerle gündeme gelmektedir. Bu unsurlar, ülkeleri yabancı uyrukluların sosyal uyumu ve istihdamı için çeşitli çözümleri gündemlerine almaya itmektedir. Türkiye tarihsel olarak hem göç alan, hem transit hem de göç veren bir ülke hüviyeti taşıdığından bu konuda bütünlüklü çözüm stratejileri geliştirmeye çalışmaktadır. Bu çözümler arasında ise sosyal uyumun istihdam aracılığıyla hızlandırılması öne çıkmaktadır. Öte yandan gerek işsizlik düzeyi gerekse de dil bariyeri gibi sorunlar yabancı uyrukluların büyük çoğunluğuna işgücü piyasalarına ancak kayıt dışı, marjinal ve geçici şekillerde eklenme imkanı tanıyabilmektedir. Buna yetersiz sermaye sorunu da eklendiğinde en önemli çözüm yolu olarak kooperatifleşme öne çıkmaktadır. Kooperatifler, dezavantajlı gruplar açısından son derece önemli sonuçlar yaratabilecek potansiyele sahip olan ve çoğu zaman yetersiz sermaye sahibi olan bireylerin bir araya getirdikleri işletmeler olarak başta istihdam ve sosyal uyum yönlerinden önemli işlevler yerine getirmektedirler. Bu el kitabı GIZ tarafından yürütülmekte olan ‘Türkiye Almanya Bilgi Değişimi Projesi’ kapsamında, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Ulustararası İşgücü Genel Müdürlüğü katkısı ile yürütülen ‘Kooperatiflerin İstihdam ve Sosyal Uyuma Etkileri’ başlıklı faaliyet kapsamında Korteks Akademi tarafından hazırlanmıştır. Belge içeriğinden münhasıran GIZ ve Korteks Akademi sorumlu olup Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı görüşlerini yansıtmamaktadır.

YÖNETİCİ ÖZETİ

Bu kitabın, "Giriş" bölümünden sonraki iki numaralı bölümünde öncelikle kooperatifçiliğin farklı tanımları üzerinde durulmaktadır. Ardından kooperatifçiliğin evrensel ilke ve değerleri ele alınmaktadır. 19. yüzyıldan günümüze kooperatifçiliğin tarihsel temellerinin ele alındığı bir alt başlıkla devam eden bu bölümde, kooperatif türleri de açıklanmaktadır. Farklı ülkelerde farklı türdeki kooperatiflerin geliştiğinin altı çizilirken, kooperatiflerin şirketlere kıyasla vergi gibi alanlarda sahip oldukları avantajlara da dikkat çekilmektedir. Bölümde son olarak kooperatiflerin salt kâr amaçlı şirketlerden ve salt sosyal amaçlı derneklerden ayrıştığı hususlar ile kooperatiflerin toplum için önemine dikkat çekilmektedir.

ULUSLARARASI / KÜRESEL DÜZEYDE KOOPERATİFÇİLİK YAKLAŞIMLARI VE EĞİLİMLER

Kitabın üçüncü bölümü, dünya ölçeğinde kooperatif ekonomisinin güncel durumunu incelemektedir. Bu bölümde, istatistiki verilerin yardımıyla kooperatiflerin ekonomiler içindeki önemi ortaya konulmakta, kooperatif ekonomisinin ölçeğine dair bir fikir vermeye çalışılmakta ve modern çağda kooperatiflerin aldığı şekiller ile üstlendikleri roller hakkında genel izlenimler paylaşılmaktadır. Dünya kooperatifçilik sahnesine yeni çıkan kooperatif

türleri dünyadan ve özellikle Avrupa Birliği'nden seçilen örneklerle tanıtılmaktadır. Bu bölümde ayrıca son dönemde dünyada gelişen yeni kooperatifçilik hareketi, yeni nesil kooperatif türleri üzerinden ele alınmakta ve Avrupa ülkelerinden, özellikle de Almanya'dan "Yeşil Kooperatif" örneklerinin üzerinde durulmaktadır.

TÜRKİYE'DE KOOPERATİFLER

"Ülkemizde Kooperatiflerle İlgili Durum" başlıklı dördüncü bölüm tarihsel bir perspektiften Türkiye'de kooperatifçiliğin gelişimini ele almaktadır. Türkiye'de modern kooperatiflerin gelişimi çalışmada 2000 Öncesi ve 2000 Sonrası olmak üzere iki ana döneme ayrılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren kooperatifçiliğin gelişim sürecinde ortaya çıkan süreklilikleri ve kırılmaları ele almak için bazı alt dönemler belirlemek de gerekli olmuştur.

Osmanlı döneminde kooperatifleşmenin ilk örneklerine tarımda ticarileşmenin yaşandığı bölgelerde ve dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine giren liman kentlerinde rastlanmıştır. Tuna Vilayeti, İzmir ve Aydın'ın yanında İstanbul, kooperatif örneklerinin ortaya çıktığı başlıca kentlerdir. Memleket Sandıkları, Köy Bakkalları, Aydın İncir Müstahsilleri ve İstanbul Tüketim Kooperatifleri kooperatif girişimlerinin bilinen erken dönem örnekleridir. Bu kooperatiflerin amaçları gayrimüslim tüccar ve tefecilerin ağır baskısına maruz kalan köylülerin kredi ve ürün piyasalarında desteklenmesi çabasıdır. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, kooperatifçilik "Devletçi" ekonomi politikasının temel aracı olarak benimsenmiştir. Özellikle bizzat iki kooperatif kuran Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konuya verdiği önem, ülkemizde kooperatifçiliğin alt yapısının da oluşmasını sağlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından devletçiliğin yerini liberal ekonomi anlayışı almış olsa da, bu dönemde de özellikle tarımsal üretimdeki artışın etkisiyle büyük tarımsal üretim kooperatifleri ve kooperatif birlikleri kurulmuştur. Kuruluş ve

gelişme dönemindeki kooperatifçilik, devlet tarafından kurulan ve devlete bağımlı bir kooperatif modelini ortaya çıkarmıştır. 1961 Anayasasıyla başlayan 1960-1980 dönemi, kimi kamu kurumlarının yönlendiriciliğinde bağımsız ve demokratik bir kooperatifçilik hareketinin oluşması noktasında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Özellikle bu dönemde yurt dışına işçi olarak gidecekler için kooperatif kuran köylülere öncelik verilmesi köy kalkınma kooperatiflerine önemli bir gelişme imkânı olarak görülmüştür. 1969 yılında kabul edilen 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu da kooperatiflerin gelişmesinde önemli bir rol oynayan eşiklerdendir. Bu bölümde ayrıca tarım satış kooperatif birliklerinin popülist politikaların bir aracı haline geldiğine dikkat çekilmektedir. Yine özellikle tüketim ve konut kooperatifçiliğinde yaşanan gelişmeler irdelenmekte ve Köy-Koop hareketinin gelişimine bakılmaktadır. 1980 sonrası dönemi ele alan bölümde ise 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri darbeyle kooperatifler açısından ortaya çıkan durum ele alınmaktadır. Bu dönemde devletin kooperatifleri şekillendirme ve kendi vesayetini daha önce olmadığı kadar güçlendirme çabasının etkileri ele alınmakta, birtakım teşvik ve imtiyazlarla gelişen konut kooperatifçiliği alanında yaşanan yolsuzlukların toplu üzerindeki olumsuz etkisi ve tarımsal alandaki kooperatiflerin yaşadığı kriz incelenmektedir.

2000 Sonrası dönem Türkiye’de modern kooperatifçiliğin gelişimi bakımından yeni bir başlangıç olarak görülebilir. 2000’leri yeni dönemin başlangıcına giden bir eşik olarak görmemizin ana nedeni kooperatiflerin yeniden nicelik ve nitelik bakımından hızlı bir değişim, çeşitlenme, çoğalma ve gelişme sürecine girmesidir. Bu dönemde kooperatifçilik deneyimleri toplumsal tabanla güçlü organik bağlar kurmuş, aynı zamanda toplumun farklı kesimlerinden, çeşitli kurumlardan da desteklerle güçlenmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliği son yıllarda gıda, istihdam, göç hareketleri ve ekoloji alanında derinleşen çok boyutlu krizlere

karşı kooperatifçiliğin yeniden çözüm olarak görülmesidir.

Yine çalışmanın dördüncü bölümünde Türkiye’de kooperatifçilik mevzuatının gelişimi ve Türkiye’deki kooperatif türleri ele alınmıştır. Türkiye’de kooperatifçilik mevzuatı, farklı dönemlerin kooperatifçilik anlayışlarını yansıtan, çok parçalı ve karışık bir yapıya sahiptir. Mevzuatla ilgili temel sorunlar kısaca şunlardır: Kooperatiflerin üç ayrı bakanlığın yetki alanında yer alması, uygulamada çeşitliliğe neden olmakta, son yasal düzenlemelerle kamu kooperatifler üzerinde etkisini yeniden güçlendirmekte ancak kooperatiflerin kooperatifçilik ilkelerine uyum bakımından bağımsız ve etkin bir şekilde denetlenmesi mümkün olmamaktadır. Öte yandan mevcut mevzuat, yeni ortaya çıkan kooperatif türlerini kapsamamaktadır. Dünyayla paralel olarak bağımsız kooperatifçilik örneklerinin arttığı son dönem Türkiye’inde tarımsal gıda üretimi yanında bilişim, sanat, basın yayın, eğitim gibi pek çok farklı sektörde kooperatifler kurulmaya başlamıştır. Kadın kooperatifçiliği ve sosyal kooperatif örnekleri de Türkiye’nin kooperatifleşme süreci içinde ortaya çıkan yeni deneyimlerdir. Henüz içinde bulunduğu sektörlerde etkileri oldukça sınırlı kalan, büyük bir kısmı geçtiğimiz yıllarda kurulan bu kooperatiflerin önümüzdeki yıllarda etki ve gücünün artacağı öngörülebilmektedir.

SONUÇ

Sonuç bölümünde bu çalışmanın temel bulguları sunulmuştur. Türkiye’de kooperatifçiliğin mevcut durumu, riskler ve olanaklar tartışıldıktan sonra kooperatifçiliği geliştirmeye yönelik öneriler, “Mevzuat Önerileri”, “Politika Önerileri” ve “Yeşil Ekonomi Potansiyeli” alt başlıkları altında derlenmiştir.

KOOPERATİFLER KONUSUNDA TEORİK ARKA PLAN

KOOPERATİFLER KONUSUNDA
TEORİK ARKA PLAN

2.1. KOOPERATİFÇİLİĞİN TANIMI

Kooperatif kelimesinin kökeni Fransızca "coopérative" kelimesinden gelmektedir. Ana hatlarıyla tanımlayacak olursak, Türkiye'de "imece" olarak bilinen yardımlaşma faaliyetinin belirli ilkeler ve ulusal ve uluslararası kanunlar çerçevesinde kurulum faaliyeti gösteren örgütlerce gerçekleştirilmesine kooperatifçilik denmektedir.

Bazı yazarlar, kooperatifleri üyelerinin gönüllü olarak bir araya geldikleri, ortaklaşa mülkiyetin olduğu ve karar alma, denetim ve riski üstlenmenin de üyelikle beraber geldiği örgütler olarak tanımlarlar (Porter ve Scully, 1987). Kimi yazarlar ise kooperatifçiliği salt tarımsal üretimin ekonomik örgütlenmesi sürecinde bağımsız çiftçilerin oluşturduğu, kırsal yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik bir hareket olarak tanımlamaktadır (Torgerson vd., 1997). Yine bazı yazarlar kooperatiflerin ekonomik ve toplumsal görünüşleriyle piyasaların potansiyelini tam olarak ortaya çıkaran araçlar olduğunu vurgulamaktadır (Menzanive Zamagni, 2010). Dolayısıyla kooperatiflerin toplumsal etkileri göz ardı edildiğinde, kooperatiflerin başarı ya da başarısızlıkları tamamen ekonomik kriterler ile açıklanmalıdır. (Garnevska v.d. 2011; Mellor 2009). Kimi yazarlar ise kooperatiflerin ekonomik boyut dışındaki yararlarını öne çıkarmakta (Wanyama v.d., 2009) ve kooperatifleri "bütüncül sosyal ekonomi modeli" olarak vurgulamaktadır. Bu bütüncül sosyal ekonomi vurgusu, bir sonraki başlıkta incelenen kooperatifçilik ilkeleri ışığında anlam kazanmaktadır.

Kooperatiflerin tanımlanması konusunda literatürde farklı hareket noktaları mevcut olsa da günümüzde Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin (International Cooperative Alliance - ICA) kooperatif tanımı üzerinde giderek uzlaşma sağlandığını söylemek mümkündür. Bu tanıma göre kooperatifler; "ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçların müşterek mülkiyetli ve demokratik şekilde denetlenen bir kuruluş

aracılığıyla karşılaşmak üzere gönüllü olarak bir araya gelen insanların oluşturduğu özerk bir örgütlenme" olarak tanımlanmaktadır (ICA, 2022a). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) "193 numaralı Kooperatiflerin Teşvikine İlişkin Tavsiye Kararı"nda kooperatiflerin hükümetler, işçi ve işveren örgütlerinin yanı sıra uluslararası işbirlikleriyle teşvik edilmesi gereken kurumlar olduğuna vurgu yapmaktadır. Kooperatiflerin üçüncü sektör olarak anılmasının nedeni ne devlete ne de özel mülkiyete bağlı olup ortaklarının kolektif mülkiyetindeki örgütler olmalarıdır. Yine, aşağıda topluma karşı sorumlu olma ilkesinden bahsederken de görüleceği üzere, kooperatifler kendi kendilerini yöneten kolektif örgütler olup dayanışma ekonomisinin aktörleridir (Reyes & Piñeiro Harnecker, 2013). Yukarıdaki tanımlardan hareketle öncelikle kooperatif kurmak için bir araya gelen kişilerin hem sosyal hem de ekonomik unsurları içeren ortak bir amaçları olması gerektiği anlaşılmaktadır. Kooperatifler bu amaç doğrultusunda karşılıklı yardımlaşma, dayanışma, kefalet gibi faaliyetlerde bulundukça amaçlarına uygun hareket etmiş olurlar (Çatak, 2017).

Ulusal mevzuattaki tanımlama kısmen 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanununda yer alan (madde 124/1) "kolektif, komandit, anonim, limitet ve kooperatif şirketler" ayrımına dayanmakta ve kooperatifleri anonim, limitet şirketler gibi bir tür şirket olarak değerlendirmeye yol açabilmektedir. Buna karşın kooperatif tanımı net olarak 1163 Sayılı Kooperatifler Kanununda "Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklar" şeklinde yapılmaktadır (Madde 1).

Dolayısıyla kooperatifin hukuki tanımı için ulusal mevzuata (1163 ve 6102 sayılı

Kanunlar) ve uluslararası kaynaklara (ILO & ICA); sosyoekonomik tanımı için ise kooperatif ilkeleri ile kooperatifçiliğin kültürel ve toplumsal boyutları dâhil buldukları ülkelerde yerine getirdikleri işlevlere bakmak gerekmektedir. Çünkü farklı ülkelerde farklı türlerdeki kooperatifler yoğunlaştığından, kooperatif kavramı da farklı içerikler barındırabilmektedir.

2.2. KOOPERATİFÇİLİK İLKELERİ VE DEĞERLERİ

Kooperatifler öz yardım, öz sorumluluk, demokrasi, eşitlik, adalet ve dayanışma değerlerine dayanır. Kurucularının geleneğini izleyen kooperatif üyeleri, dürüstlük, açıklık, sosyal sorumluluk ve diğer insanlar ile ilgilenme gibi ahlaki değerlerini öne çıkarırlar (Köne, 2018).

Kooperatifleri bu tanıma uygun şekilde, kooperatif mantığıyla işletebilmek için kooperatifçilik ilkelerine riayet edilmesi beklenmektedir. ICA'nın kuruluşunun 100. yılı olan 1995'te İngiltere'de gerçekleştirilen genel kurul toplantısında gözden geçirilerek kabul edilen bu ilkeler şunlardır: Gönüllü ve serbest giriş ilkesi, ortağın demokratik yönetimi ilkesi, ortağın ekonomik katılımı ilkesi, özerklik ve bağımsızlık ilkesi, eğitim, öğrenim ve bilgilendirme ilkesi, kooperatifler arası işbirliği ilkesi ve toplumsal sorumluluk ilkesi. Bu ilkeler aşağıdaki şekillerde açıklanmaktadır (TMKB 2022; Çatak 2017; Okem, 2016; Geray 2014; Mülayim 2013):

Gönüllü ve serbest giriş ilkesi uyarınca kooperatifler, cinsel, sosyal, irksal, siyasal ve dinsel ayrımcılık olmaksızın, hizmetlerinden yararlanabilecek ve üyeliğin sorumluluklarını kabule razı olan herkese açık gönüllü kuruluşlardır. Öte yandan kooperatife katılacak kişilerin kooperatifçilik değerlerini içselleştirmiş ve üyelikle birlikte gelecek sorumlulukları (kooperatife zaman ayırma, finansal katkı sunma, kooperatifin işleyişi için gerekli girdiler ve diğer kaynakların sağlanması vb.) üstlenmeye hazır olması gerekmektedir.

Demokratik yönetim ilkesi uyarınca kooperatifler, politika oluşturma ve karar alma süreçlerine katılan üyelerince yönetilen demokratik kuruluşlardır. Seçilmiş temsilciler üyelere karşı sorumludur. Kooperatiflerde üyeler sahip oldukları ortaklık paylarının büyüklüğünden bağımsız olarak ve her üye için eşit şekilde, bir oy hakkına sahiptir. Bu ilke, kooperatifleri, ortakların karar alma süreçlerinde hisseleri oranında ağırlığa sahip olduğu şirketlerden ayırır. Ayrıca kooperatifin bazı üyeleri ya da hükümetler, kalkınma örgütleri vb. kooperatif dışı kurumlar tarafından ele geçirilmesine karşı da güvence oluşturmaktadır.

Ortağın ekonomik katılımı ilkesi uyarınca kooperatif ortakları, kooperatiflerinin sermayesine adil bir şekilde katkıda bulunurlar. Genellikle bu sermayenin gelir-gider fazlasından ayrılan bir bölümü, kooperatifi geliştirme amacıyla "taksim olunamaz kaynaklar" oluşturularak kooperatifin ortak mülkiyeti haline gelir. Bu kaynak, kooperatifin geliştirilmesinde kullanılabilir ya da ortaklar arasında kooperatifle yaptıkları işlemlerle orantılı şekilde paylaşılabilir. Diğer bir deyişle üyeler gelir fazlasını, kooperatifle yaptıkları işlemlerle orantılı olarak gelir sağlama ve/veya üyelerce onaylanan diğer faaliyetlere destek olma gibi amaçlar için ayırırlar.

Özerklik ve bağımsızlık ilkesi uyarınca kooperatifler özerk, kendi kendine yeten ve üyelerince yönetilen kuruluşlardır. Kooperatifler, hükümetler de dâhil olmak üzere diğer kuruluşlarla bir anlaşmaya girmeleri ya da dış kaynaklar yoluyla sermayelerini artırmaları durumunda, bunu kooperatiflerin özerkliğini sürdürecektir ve üyelerinin demokratik yönetimini koruyacak şekilde gerçekleştirirler. Dolayısıyla bu ilke, kooperatiflerin diğer kurum ve kuruluşları kendi iç işlerine karıştırmaması şeklinde de anlaşılabilir. Bu ilke aynı zamanda hükümetlerin kooperatiflerin özerk örgütler olarak gelişme gösterebilecekleri bir ortamı yaratmalarını da içerir.

Eğitim, öğrenim ve bilgilendirme ilkesi uyarınca kooperatifler, üyelerine, seçilmiş temsilcilerine, seçilmiş kurul üyelerine, yöneticilerine ve çalışanlarına kooperatiflerinin gelişimine etkin bir şekilde katkıda bulunabilmeleri için eğitim ve öğretim imkânı sağlar. Ayrıca kooperatifler genel kamuoyunu, özellikle de gençleri kooperatifçiliğin ve işbirliğinin yararları konusunda bilgilendirir. Bu bilgilendirme, toplumun üyelerini var olan bir kooperatife katılmaya ya da yeni bir kooperatif kurmaya yönelebilir. Dolayısıyla üyelerin eğitimi, hem kooperatif hem de kooperatifçi sayısını artırmada etkili olur.

Kooperatifler arasında işbirliği ilkesi uyarınca kooperatifler, kooperatifçiliği geliştirme amacıyla diğer kooperatiflerle, yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası kuruluşlarla birlikte çalışarak üyelerine daha etkin bir şekilde hizmet eder ve kooperatifçilik hareketini güçlendirir. Bu ilke, kooperatiflerin içinde yer aldıkları ve destekler ya da fırsatlar bulabildikleri bir ağ içerisinde ayakta kalma kabiliyetini ve sürdürülebilirliğini güçlendirmesini sağlar. Bunun da ötesinde kooperatifler arası işbirliğinin geliştirilmesi, gelirin ve iş fırsatlarının dışarıya gitmesini önler. Bu da özellikle yeni kurulan ve gelişmekte olan kooperatiflerin ihtiyaç duydukları kaynaklara ulaşmaları açısından önemlidir.

Topluma karşı sorumlu olma ilkesi uyarınca kooperatifler, kendi varlıklarını devam ettirmenin ötesinde, belirledikleri politikalarla, toplumlarının kaldınması için faaliyetlerde bulunurlar. Dolayısıyla kooperatiflerin toplumsal sorumluluklarının bulunduğu kabul edilir. Bu düşünce, kooperatif üyelerinin sosyoekonomik çıkarlarının tüm topluma genişleyecek şekilde yayılması anlamına gelir. İnsanlar kooperatiflere katıldıklarında kendi kişisel, kolektif ve toplumsal çıkarlarını da geliştirmiş olurlar.

2.3. KOOPERATİFÇİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİM TEMELLERİ

İnsanlar arasındaki dayanışma ve yardımlaşma faaliyetlerinin geçmişi oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Öte yandan kooperatiflerin ortaya çıkışı ve kooperatifçilik hareketinin güçlenmesi, Sanayi Devrimi'nin hız kazandığı yıllarda olmuştur. Sanayi Devrimi'nin ardından gündelik hayat köklü şekilde değişmiştir. Sanayiciler, tüccarlar ve bankerler ile tarlada ya da sanayileşen kentlerde çalışanlar arasında sosyal ve ekonomik yönlerden farklar büyümeye başlamıştır.

Piyasanın rekabet baskısı altındaki işletmelerin emek maliyetlerini kısma eğilimleri, üretilen malların fiyatlarının emekçiler için giderek ulaşılmaz bir hale gelmesi, bu insanların ortak koşullarını kötüleştirmiştir. Buna karşılık onlar da bir araya gelmeye ve birlikte hareket etmeye yönelmiştir. Bir yanda iş gününün 16-18 saate kadar uzatılması, çalışma koşullarının kötüleşmesi, işçilere ancak karın tokluğu seviyesinde ücret ödenmesi, işçilerin patronlar karşısında herhangi bir haklarının olmaması ve mal fiyatlarının artışı gibi üretim süreci kaynaklı baskılara karşı sendikalar ortaya çıkmıştır. Diğer yanda, toplu ücret pazarlığının yapılmaya başlanması gerek temel malların üretimi gerekse ucuz tüketim mallarına erişim konusundaki zorluklar ise kooperatifleri ortaya çıkarmıştır (Reyes & Piñero Harnecker, 2013). Diğer bir ifadeyle kooperatifler, sanayi toplumunun kuruluşunda oluşan ekonomik yapıdan zarar gören insanlar tarafından kurulmuştur. Dolayısıyla kooperatifçiliğin bir kendi kendine yardım hareketi olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Fairbairn, 2003). Sosyoekonomik eşitsizliklerin derinleştiği böyle bir ortamda, yönetimini üstlendiği New Lanark'ta kurulu fabrikada çalışan işçilere yönelik toplumcu, insan odaklı uygulamalarla (işçi konutlarının genişletilmesi, sokakların temizlenmesi, çalışma saatlerinin kısaltılması, işçi çocukları için kreş, okul açma vb.) Robert Owen, kooperatifçiliğin düşünsel öncüleri arasına girmiştir (Aybay, 2005).

Avrupa'da 19. yüzyıl ortalarında piyasa işleyişi ile endüstriyel üretime dayalı olarak gelişen yeni toplumsal düzen, çiftçileri şehirlere, bağımsız zanaatkarları ise fabrikalara itmiş ve böylece işçi sınıfını yaratmıştır. Üretim düzeyindeki artış işçi sınıfının yaşam koşullarındaki düşüş eşlik etmiştir. Bu yeni toplumun önde gelen örneklerinden olan İngiltere'de 19. yüzyılın sonunda toplumun %25-35'i arasındaki kesim, yoksulluk sınırında veya sınırın altında yaşamaktaydı. Kooperatifler, kentli işçi sınıfının karşılaştığı bu zorluklara yanıt olarak, zengin bir kültürel ve ekonomik tartışma sonucunda, gelirin sahipliğe değil kullanıma göre dağıtıldığı, üyelerinin demokratik kontrolüne ve işbirliğine dayalı bir uygulama olarak öne çıkmıştır. Tarım, tüketim malları ve krediye ulaşma konularında İngiltere'de geliştirilen ve başarıya götüren kooperatifçilik ilkeleri, hızla tüm Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya yayılmıştır. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında kooperatifçiliğe yönelik ilgi giderek artmıştır (Hoyt & Menzani, 2012).

19. yüzyılın ortasında işçi sınıfını kapsayan bir fikir olarak ortaya kooperatifler, zamanla tüm topluma yayılmıştır. Bu dönemde öne çıkan kooperatifler arasında Philadelphia, Paris, New York'ta kurulan ve kâr amacı gütmeyen demir fabrikaları gibi üretici kooperatiflerini ve 1840'lı yıllarda Lancashire'daki dükkânlardan esinlenilerek kurulan tüketici kooperatiflerini ve Rochdale öncülerini sayabiliriz. Bu kooperatiflerin temel prensibi ortaklaşa toptan alım yoluyla hammadde alıp sermayeye makul oranlarda katkı yaparak bir ustabaşından daha yetkili kimsenin olmadığı üretim süreçlerini yaşama geçirmektir. Bu yolla kooperatifler kapitalist sistemin dışında kalabileceklerdi. Bir başka ifadeyle amaçlanan, toplumu kooperatifler aracılığıyla değiştirmektir. Tüketici kooperatifleri, fırsatçı dükkân sahiplerini etkisizleştirecek, üretici kooperatifleri ise atölyeleri ve çiftlikleri patronlar ve aracılar olmaksızın yönetecekti (Mason, 2010). 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kooperatifçilik yalnızca kapitalist ülkelerde değil, yeni kurulan sosyalist ülkelerde

de giderek önem kazanmıştır. İşçilerin ve çiftçilerin başı çektiği kooperatifler, üretimin sürdürülebilirliği ve istihdam yaratma açısından işlevsel birer araç haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yeniden yapılanan dünya ekonomisinde ABD'nin başını çektiği serbest piyasa sistemini benimseyen gelişmiş ülkeler; Türkiye, Mısır, Yunanistan, İran gibi gelişmekte olan ülkeler; SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti, Yugoslavya, Küba gibi sosyalist ülkelerde kooperatifçilik hareketi ivme kazanmıştır. Öte yandan başarılı kooperatif örneklerinin artması için kooperatifçiliğe dost bir ekosistemin oluşturulması şarttır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından neredeyse tüm Batı Avrupa ülkelerinde kooperatifler iki temel sebeple gelişme göstermiştir. Bunlardan ilki tüm Avrupa ekonomisinin önemli ölçüde büyümesi ve kooperatiflerin de bu büyümeden pay almasıdır. İkincisi ise savaş sırasında kooperatiflere dönük baskıların ortadan kalkmış olmasıdır. Gerçekten de savaş sırasında faşist hükümetler sosyalizmin araçları olarak gördükleri kooperatifleri kasıtlı şekilde ortadan kaldırmışlardır. Almanya'daki tüketici kooperatifleri Nazi yönetimince bitirilmiş, İtalya ve işgal altındaki diğer Avrupa ülkelerinde de kooperatifler büyük ölçüde tasfiye edilmiştir (Hoyt & Menzani, 2012). Dolayısıyla savaş sonrası dönemde söz konusu baskıların ortadan kalkması ve yaşanan ekonomik büyüme süreci kooperatiflerin gelişimi için müsait bir ortam yaratmıştır. Bununla birlikte, 1970'lerde ve 1980'lerde ekonomiler ve iş fırsatları büyüdükçe, kooperatifler, kendilerini yatırımcıların sahip olduğu klasik şirketlerle artan bir rekabet içerisinde bulmuşlardır. 1980'lerde kooperatifler, çok sayıda üyesi olan tüketici ağları, kamu hizmetleri ve konut kooperatifleri aracılığıyla geniş yurttaş ve işçi kesimlerini içermekteydi. Bu tarihlerden itibaren, Avrupa kooperatif hareketinde iki eğilim öne çıkmıştır. İlk olarak, bazı büyük, önemli kooperatiflerin -özellikle tüketici kooperatifleri- rekabete dayanamayarak iflas ettiği görülmüştür. Bazı olağanüstü başarısızlıkların kooperatif

hareketinde yaygın bir kriz fikrini vermesine ve bazı ülkelerde 2010'lara kadar kooperatif işletmelerinde ve üyelerinde önemli bir düşüş olmasına rağmen, sonuçlar aslında tek yönlü değildir. Aşağıda değinileceği üzere 2008 ekonomik krizi gibi diğer faktörler kooperatifçiliği öne çıkaran olumlu eğilimlere katkıda bulunmuştur. İkinci olarak birçok kooperatif, adım adım gelişen çeşitli türdeki birleşmeler ve entegrasyonlarla bir konsolidasyon politikası izlemiştir. Söz konusu dönemde kooperatif sayısı azalmış olsa da hem üye sayısı hem de yıllık ciro artış göstermiştir (Hoyt & Menzani, 2012). 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, etkileri küresel ölçekte halen devam eden 2008 ekonomik krizi, kooperatifçilik açısından önemli etkileri olan ve kooperatiflere yeniden yönelimin gerçekleşmeye başladığı bir dönüm noktası olarak kabul görmektedir. Kooperatifler kriz ortamından ciddi şekilde etkilenmelerine rağmen klasik şirketlere kıyasla daha dayanıklı bir görünüm sergilemiştir. Pek çok sektörde doğrudan ilişkili olan finans sektörüne bakmak bu konuda fikir verecektir. Eylül 2008'den itibaren birçok kooperatif bankası, genellikle de küçük yerel bankacılık yapıları yatay birlikler şeklinde gruplaşmışlar (örneğin Kanada'daki Desjardins Grubu) ve hizmet vermeye devam etmişlerdir. ABD'de, kredi birliklerinin verdiği krediler 2007-2008 yıllarında %6,8 artarken, geleneksel bankaların verdiği krediler %0,39 oranında azalmıştır. Kooperatiflerin verdiği krediler 2009 yılında da %1,2 oranında artmaya devam etmiş ve üretken kredi oranı 2009 yılında %11 olarak gerçekleşmiştir. Geleneksel bankalardaki üretken kredi oranı ise aynı yıl %15 azalmıştır. Yine, kriz ve sonrasında Avrupa Birliği (AB) ülkelerine bakıldığında geleneksel bankalardan batanlar olurken, finansal kayıplarla karşılaşmalarına rağmen hiçbir kooperatif bankası batmamıştır (Sanchez-Bajo & Roelants, 2011). Tüm dağıtım sektörü ve özellikle hipermarketler krizden ciddi şekilde etkilenmiştir. Tüketici kooperatifleri de krizden etkilenmiş olsa da hem kooperatif markalarının satış yüzdelerinde hem de tüketici

kooperatiflerine üye olanların sayısında artış yaşanmıştır. Üretim ve hizmet kooperatifleri krizden farklı derecelerde etkilenseler de yıllık gelir fazlasının dağıtılmaması, çok uç örneklerde ücretlerin geçici olarak düşürülmesi ya da ödemelerin ertelenmesi gibi işçi/üye ortaklarının ortaklaşa aldıkları tedbir kararlarıyla şirketlere kıyasla süreci daha iyi yönetmişlerdir. Sanayi ve Hizmet Kooperatifleri Konfederasyonu'nun (CICOPA) 2009-2010'da küresel ölçekte gerçekleştirdiği iki araştırma her ne kadar "işletmelerin ekonomik durumunun bir yıl içinde kötüleştiğine" işaret etse de bunun sektörlere göre değiştiğinin de altını çizmiştir. Örneğin, sosyal hizmetler alanındaki kooperatifler süregelen hizmetlerini genişletmiştir; İspanya'da inşaat sektöründeki kooperatiflerde benimsenen güneş enerjisine dönüşüm gibi yenilikçi uygulamalar başarılı olmuştur (Sanchez-Bajo & Roelants, 2011).

2008 ekonomik krizinin etkileri karşısında kooperatiflerin geleneksel kâr amaçlı şirketlere kıyasla dayanıklılığı, kooperatifçilik tartışmasını yeniden gündeme taşımış ve kooperatiflerin istihdamın korunmasına sağladıkları katkılar görünür hale gelmiştir. Nihayet, Birleşmiş Milletler (BM) 2012 yılını "Uluslararası Kooperatifler Yılı" ilan etmiştir. BM bununla kooperatiflerin yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratılması ve toplumsal bütünleşme konusundaki son derece kıymetli katkıları konusunda kamusal farkındalık yaratmayı ve alternatif bir iş yapma modeli olarak kooperatif iş modelinin güçlü yanlarına dikkat çekerek, sosyoekonomik kalkınmanın ilerlemesini amaçlamıştır (BM, 2012). 2022 yılı itibarıyla dünyada üç milyon civarında kooperatif bulunmaktadır. İlk 300 kooperatifin toplam cirosu 2,14 trilyon Amerikan doları tutarındadır. Yine aynı dönemde dünya nüfusunun %12'si kooperatiflerle ilişkilidir (yaklaşık 1 milyar üye) ve bu kooperatiflerde yaklaşık 280 milyon kişiye (küresel istihdamın %10'u) istihdam sağlanmaktadır (ICA, 2022b).

2.4. KOOPERATİF TÜRLERİ

Kooperatifler sınıflandırılırken kooperatifçilik hareketinin güçlü olduğu ülkelerde yapılan tasnifler, uluslararası tasnifler ve nihayet ülkemizdeki mevzuata göre yapılan tasnifler öne çıkmaktadır. Bazı yazarlar ise ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farkları ile söz konusu ülkelerdeki kooperatiflerin yoğunlukla buldukları sektörler arasında ilişki kurmaktadır. Örneğin Hoyt & Menzani, (2012) şöyle bir sınıflamaya gitmektedir:

- 1- Kooperatif hareketinin kurucuları olan Avrupa'daki gelişmiş ülkeler (İngiltere, Almanya, İtalya vb.),
- 2- Gelişmiş dünyanın üç etkin güç merkezi olan ABD, Kanada ve Japonya,
- 3- Yeni gelişen sanayi devletleri olan Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan ve Brezilya,
- 4- Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan Polonya, Çekya gibi ülkeler,
- 5- Orta Doğu, Afrika ve Güney Amerika'daki gelişmekte olan ülkeler.

Kooperatifler Avrupa'daki tüm sektörlerde aktif faaliyet gösterebilir de ulusal ölçekteki gelişimleri ülkeden ülkeye değişmektedir. Örneğin İngiltere'de tüketici kooperatifleri güçlüyken Almanya'da kredi kooperatifleri baskındır. Fransa, İspanya ve İtalya'da üretim kooperatifleri güçlüyken İskandinavya gıda işleme alanında diğer ülkelerden ayrışır (Hoyt & Menzani, 2012). Dolayısıyla kooperatiflerin sınıflandırılması da bu mevcut durumdan etkilenmektedir.

Örneğin, kooperatifçiliğin geleneksel olarak güçlü olduğu ülkelerden olan Fransa'da kooperatiflerin üretim kooperatifleri, tüketim kooperatifleri ve kredi kooperatifleri olmak üzere üç başlık altında sınıflandığı görülmektedir. Fransız kooperatifçi Claude Vienney kooperatifleri sınıflandırırken dört ölçüt kullanmaktadır (Çıkin & Karacan, 1994):

- 1- Kooperatiflerin faaliyet alanına göre: Bu sınıflamada kooperatiflerin faaliyet alanları baz alınır. Ancak, bu durum kooperatiflerin kendilerine özgü özelliklerin gözden kaçırılmasına yol açabilmektedir.
- 2- Ortakların faaliyetlerinden ortaya çıkan işlevlere göre: Bu sınıflamada ortaklar bir grup olarak, ekonomik faaliyet ise bir girişim olarak dikkate alınır. Böylece, kooperatiflerin kural, biçim ve örgütlenme şekillerinin belirginleştiği görülmektedir. Ancak kullanılan ölçütlere göre özellikleri tam belirgin olmayan kooperatifler açısından bu sınıflandırma yetersiz kalmaktadır.
- 3- Ortakların sosyoekonomik durumlarına göre: Bu sınıflamadaki temel ölçüt, kooperatif ortaklarının statüleridir. Ortakların görece homojen statüleri olduğu varsayımından hareketle ihtiyaçlarının da ortaklaşacağı düşünülse de bu her zaman geçerli olmamaktadır. Yine de bu sınıflamada kooperatifin faaliyetleri ile ortakların durumlarından kaynaklı sınıflandırma sorunları giderilmeye çalışılır.
- 4- Ekonomik faaliyet ile ortaklık ilişkilerinin birleşimine göre: Bu sınıflandırmanın temelinde ekonomi teorileri vardır. Buna göre kooperatifler; sahip oldukları gelirlerini daha iyi kullanmak için hane halkı tarafından kurulanlar ile bireysel girişimciler tarafından kurulmuş kooperatifler olarak ikiye ayrılmaktadır.

ILO ise kooperatifleri dört başlık altında gruplamaktadır (ILO, 2018). Bunlar (i) üretici kooperatifleri, (ii) işçi kooperatifleri, (iii) tüketici kooperatifleri ve (iv) çok paydaşlı kooperatiflerdir.¹

¹İngilizcede kooperatifler yararlanıcılarına göre sınıflandırılmaktadır. Ülkemizde ise kooperatifler ekonomik faaliyet temelinde isimlendirilmektedir. Bu nedenle el kitabının dünya kooperatifçiliği ile ilgili bölümlerinde "tüketici kooperatifi" terimi kullanılırken bu bölümde "tüketim kooperatifi" terimi kullanılmıştır.

Üretici kooperatiflerinde, ortakların temel çıkarları kendilerine özgü işletmelerinin üretim faaliyetidir. Ortaklar arasında küçük tarım veya zanaat üreticileri gibi hane halkı piyasası işletmeleri olmakla birlikte şirketler de olabilir.

İşçi kooperatiflerinde ise ortaklar kooperatif tarafından sağlanan işe dahil olurlar. Ortaklar bireysel işçilerdir (işçi-ortaklar) ve işleri kooperatif aracılığıyla doğrudan güvence altına alınmıştır.

Tüketici kooperatiflerinde, ortaklar kooperatif tarafından veya onun aracılığıyla sağlanan mal veya hizmetleri tüketenler veya kullananlardır. Finansal hizmet kooperatifleri, hizmet üreten kooperatifler olarak kabul edilmekle beraber tüketici kooperatiflerinin bir parçası olarak sınıflandırılır.

Çok paydaşlı kooperatifler, birden fazla türde ortakları olan kooperatiflerdir. Bu tür kooperatiflerde, kooperatifin faaliyetinde önemli yer tutan birden fazla ortak tipi kooperatifin yönetim yapısında temsil edilir ancak hiçbir ortak grubu oyların çoğunluğuna veya hâkim bir konuma sahip değildir ve hiçbirinin yönetim organı veya kararlar üzerinde özel veto hakkı yoktur. Diğer kooperatif türlerinde de birden fazla türde ortak olabilir ancak diğer türlerde yalnızca bir ortak tipi kooperatif yönetiminde hâkimdir.

Kooperatiflere Türkiye mevzuatı açısından bakıldığında faaliyet alanına göre üç ayrı bakanlığın sorumluluk alanına girdiği görülmektedir.

İlk olarak Ticaret Bakanlığınca kuruluşuna izin verilen kooperatifler, bakanlığın merkez ve taşra teşkilatına bağlılıklarına göre ikiye ayrılmaktadır:

- Ticaret Bakanlığı merkez teşkilatının sorumluluk alanına giren üretim ve pazarlama kooperatifleri, fikri mülkiyet ve proje danışmanlığı, hizmet ve dayanışma, işletme, karşılıklı sigorta, sağlık hizmetleri, yenilenebilir enerji kooperatifleri.

- Ticaret Bakanlığı taşra teşkilatının sorumluluk alanına giren tüketim, turizm geliştirme, küçük sanat, kadın girişimi, eğitim, bilimsel araştırma ve geliştirme, çocuk bakım kooperatifleri.

İkinci olarak tarımsal amaçlı Pancar Ekicileri Kooperatifi, Sulama Kooperatifi, Su Ürünleri Kooperatifi, Tarım Kredi Kooperatifi ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri Tarım ve Orman Bakanlığının görev alanında yer almaktadır.

Son olarak ise arsa, konut ve yapı kooperatifleri (Konut Yapı Kooperatifi, Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi, Toplu İşyeri Yapı Kooperatifleri) ise Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının sorumluluk alanına girmektedir.

2.5. KOOPERATİFLERİN KÂR AMAÇLI ŞİRKETLERDEN FARKLARI VE TOPLUM AÇISINDAN ÖNEMİ

Ülkemizdeki mevzuat üzerinden ele alındığında kooperatifler de birer şirkettir. Ancak kooperatifler benzer mal ve hizmetleri ürettikleri tüm şirketlerden birçok yönden farklıdır. Kooperatifler başta mülkiyet yapısı, toplumsal ve yerel kalkınmaya dönük amaçları ile işleyiş mekanizmaları yönleriyle şirketlerle ayrışırken; tamamen sosyal amaçlar edinen derneklere de ayrışır. Piyasa sistemi içinde var olma mücadelesi sebebiyle ortaklarıyla ilişkilerinde, tüketicilerle ilişkilerinde ve diğer kooperatiflerle ilişkilerinde zaman zaman şirketlere yakınsayan kooperatiflere de rastlanmaktadır (Bkz. Şahin, 2021a). Aşağıdaki tabloda kooperatiflerle sermaye şirketlerinin ayrıştığı hususlar toplu olarak görülmektedir.

TABLO 1 KOOPERATİFLERİN SERMAYE ŞİRKETLERİNDEN FARKLARI

	Kooperatifler	Şirketler
Yararlanıcı	Ortaklar kooperatifin hem sahibi hem de kooperatifin hizmetinden yararlanan kişilerdir.	Sahibi sermayedarlardır ancak şirketin hizmetinden yararlananlar ayrı kişilerdir.
Misyon	İnsan merkezli oldukları için birincil amaç kâr elde etmek değil ortaklarının gereksinimlerini karşılamaktır.	Sermaye ön planda yer aldığı için amaç kâr elde etmektir.
Kar / Gelir Yönetimi	Ticari faaliyetler sonucunda doğan olumlu gelir-gider farkının bir kısmı ortaklara yaptıkları işler oranında dağıtılır.	Elde edilen kâr, ortaklara sermayeye katılım oranlarına göre yönetim kurulunun belirlediği zamanda ve miktarda dağıtılır.
Yönetime Katılım	Demokratik olarak yönetilir. Ortakların sermayedeki payına bakılmaksızın her ortağın tek bir oy hakkı vardır.	Sermayedarlar, sermayedeki payları oranına göre şirket kararlarında söz sahibi olur.
Yönetim Kurulu	Yönetim kurulu, ortaklar tarafından, kooperatifin ortaklarından oluşan adaylar arasından seçilir.	Yönetim kurulu; şirket yöneticileri, şirket ile iş bağlantıları olan yöneticiler ve bağımsız yöneticilerden oluşur. Sermayedarların seçim yetkisi sınırlıdır.
Ortaklık / Paylar	Bir ortağın sahip olabileceği ortaklık payı sınırlıdır, bu nedenle tek bir şahsın hâkimiyeti altına giremez. Sermayeyi oluşturan ortaklık payları satılamaz. Yönetim kurulu, ortaklığı devralan kişinin ortaklık niteliklerini taşıması halinde kişiyi ortaklığa kabul eder.	Sermayedar, şirketin hisselerinin %50'sinden fazlasına sahip olarak şirkette hâkimiyet kurabilir. Şirketlerin sermayesini oluşturan hisse senetleri, kıymetli evrak niteliği taşıdığı için alınıp satılabilir ve devredilebilir.

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 100 Soruda Kooperatifçilik? (t.y.).

Kooperatiflerde birçok ortak küçük birikimlerini bir araya getirir ve kooperatifin sermayesi bu şekilde oluşur. Kooperatifin kurulmasıyla amaçlanan, ortakların tek başlarına yapmakta zorlanacakları işlerin güç birliğine gidilerek yapılmasıdır. Kooperatifler kâr odaklı değil insan merkezli işletmelerdir ve işbirliğine giderek piyasadaki pazarlık güçlerini artırmayı hedeflerler. Bu amaçla başka kooperatiflerle de ilişkiler kurarak bilgi paylaşımında bulunurlar (Ticaret Bakanlığı, t.y.). Ancak birbirlerinin rakibi konumunda olan sermaye şirketleri açısından benzer bir bilgi paylaşımına gitmek genellikle mümkün değildir.

Kooperatifin ortakları aynı zamanda kooperatifin sahibidir ve kooperatifin başarısında tüm ortakların finansal çıkarı bulunur. Bu nedenle ortaklar her türlü destek ve yardımda bulunarak kooperatifin güçlenmesini sağlarlar. Demokratik yönetim ilkesi gereğince kooperatiflerde her ortağın sermayedeki payından bağımsız olarak yönetimde eşit oy hakkı vardır. Böylece ortak sayısı azalsa da artsa da çoğunluğun kararıyla yapılan işlerde diğer işletmelere nazaran daha istikrarlı bir yapı oluşur (Ticaret Bakanlığı, t.y.). Sermaye şirketlerinde çoğunluk hissesine sahip olan ortak kendi kararını diğer hissedarlara dayatabilirken,

kooperatiflerde eşit oy hakkı ile bu durumun önüne geçilmeye çalışılır. Yine, sermaye şirketlerinde kâr, şirkete koydukları sermayenin miktarına göre ortaklara paylaştırılırken, kooperatiflerde ise işletme fazlaları, ortakların kooperatifle yapmış oldukları alışveriş oranına göre paylaştırılır. Buna "risturn" denir.

Kooperatif ana sözleşmesinde aksi bir hüküm olmadığı sürece kooperatif alacaklıları, tahsilat için ortakların kişisel mal varlıklarına başvuramazlar. Böylece her ortağın sorumluluğu kooperatife yaptığı yatırımla sınırlı kalır (Ticaret Bakanlığı, t.y.). Bu durum kamu borçları haricindeki durumlarda limitet şirketler için de geçerlidir.

Kooperatifler bazı vergi avantajlarına da sahiptir. Ana sözleşmelerinde yönetim kurulu başkan ve üyelerine gelir fazlası üzerinden pay verilmemesi, sermaye üzerinden kazanç dağıtılmaması hükümleri bulunan kooperatiflerin (tüketim ve taşımacılık kooperatifleri hariç) ortaklarıyla yaptığı işlemlerden kurumlar vergisi alınmaz. Dolayısıyla kooperatifler en uygun maliyetle üretip, kaliteli ve güvenli ürün ve hizmetleri piyasada uygun fiyatlarla sunarlar.

Kooperatifler ortakları için geleneksel finansal sistemden farklı mikro finansman ve krediye erişim olanağı sağlayabilirler. Yine, kooperatiflerde elde edilen gelir fazlası bölgesel kalkınma için kullanılabilir. Kooperatifler tüm dünyada ciddi bir istihdam olanağı da sağlamaktadır (Ticaret Bakanlığı, t.y.). Çalışanlarına ya da üreticilere mümkün olan en az ödemeyi yapmaya ve bunun karşılığında daha fazla kâr elde etmeye odaklı şirketlerden farklı olarak kooperatifler, toplumsal amaçları ve yerel kalkınma hedefleri gereği istihdamı bir gider kalemi olarak değerlendirmeme eğilimindedirler. Zira kooperatiflerde işletmeyi ortaklar yüklenirler. Örneğin, üretim kooperatiflerinde üreticiler ya da işçiler emekleri ve ürettikleri mal için en yüksek fiyatı elde etmeye çalışırken; tüketim kooperatiflerinde

müşteri olan ortaklar ihtiyaçlarını kooperatifleri aracılığıyla en düşük maliyetle temin etmeye çalışırlar.

Dünyada meydana gelen krizlerde görülmüştür ki kooperatifler diğer işletme modellerine göre en hızlı ve en hafif şekilde krizleri atlatabilen işletmelerdir (Ticaret Bakanlığı, t.y.). Zira kâr amaçlı şirketler, doğası gereği kârlılık oranı düşük işlerden kârlılık oranı yüksek işlere doğru yönelme eğilimindedirler. Dolayısıyla üretimden çekilmeyi tercih ettikleri mal ve hizmetlerden faydalanan tüketicilerin karşılaşacakları zorluklardan ziyade kârlılıklarını öncelerler. Ancak kooperatifler, kâr amaçlı kuruluşlar olmamakla birlikte tamamen yardım amaçlı kurumlara da değildir. Hem ekonomik hem de sosyal bir yapıya sahip olmaları sayesinde devlet veya özel sektör tarafından sağlanamayan mal ve hizmetleri ihtiyacı olan bölgelerde sunarak topluma katkı sağlarlar.

3

ULUSLARARASI / KÜRESEL DÜZEYDE KOOPERATİFÇİLİK YAKLAŞIMLARI ve EĞİLİMLER

ULUSLARARASI/KÜRESEL DÜZEYDE
KOOPERATİFÇİLİK YAKLAŞIMLARI ve EĞİLİMLER

3.1 KOOPERATİF EKONOMİSİNİN BOYUTU VE KAPSAMI

Kooperatiflerin ekonomiler, toplumlar ve insanlar için önemli kooperatif süreçlerine dahil olmayanlar için berrak olmayabilir. Özellikle de kooperatifleri Türkiye'deki bazı kusurlu örneklerle tanıyanlar açısından, sektörün dünyadaki kapsamı, boyutu ve etkisi şaşırtıcı olabilmektedir. Piyasa ekonomisinin ve kâr odaklı şirketlerin egemen olduğu dünya ekonomisinde, kooperatifler göz ardı edilemeyecek bir ekonomik büyüklüğe sahiptir. Ancak kooperatif ekonomisinin küresel boyutunu kesin olarak belirlemek iki nedene kolay değildir. Bu nedenlerden ilki, kooperatiflerin ülkelerin yasalarında farklı statülerde tanımlanmasıdır. İkinci neden ise ülkelerin veri toplama yöntemlerindeki farklılıklardır.

Sonuçları 2014 yılında bir rapor halinde yayımlanan Küresel Kooperatif Sayımı (Grace, 2014), kooperatif ekonomisinin kapsamı ve boyutu konusundaki en geniş kapsamlı bilgi kaynağıdır. BM Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi tarafından gerçekleştirilen bu araştırma ile 145 ülkeden veriler derlenerek

dünya ölçeğinde kooperatiflerin ekonomik büyüklüğü ve etkisi ilk kez ortaya konmuştur.

Raporda sunulan ve Tablo 2'de aktarılan verilere göre, dünya genelinde 2,6 milyon kooperatif işletmenin 1 milyardan fazla ortağı ve yararlanıcısı vardır. Bir başka ifadeyle, dünyadaki her altı kişiden biri, ortak ya da yararlanıcı olarak kooperatiflerle ilişkilidir. Kooperatiflerin yıllık geliri, küresel gayrisafi yurtiçi hasılanın %4,3'üne eşittir ve yıllık cirolarının toplamı yaklaşık 3 trilyon dolardır. 12,6 milyon kişiyi istihdam eden kooperatiflerin sahip oldukları toplam varlıkların değeri yaklaşık 20 trilyon dolardır.

Bu sayısal büyüklükler, kooperatiflerin marjinal işletmeler olmadıklarını, aksine, dünya ekonomisinde kayda değer bir yere sahip olduklarını kanıtlamaktadır. Ünlü işletme profesörü ve Cooperative Europe yönetim kurulu üyesi Anu Puusa (2021), bu verilere dayanarak yerinde bir tanımlamayla, kooperatifleri ekonominin görünmez devleri olarak nitelendirmektedir.

TABLO 2 BÖLGELERE GÖRE KÜRESEL KOOPERATİF EKONOMİSİ

Bölgeler	Kooperatif Sayısı	Ortak / Yararlanıcı Sayısı	Ortak Sayısı / Nüfus (%)	Çalışan Sayısı	Çalışan Sayısı / Nüfus (%)	Toplam Varlıklar (Milyon \$)	Yıllık Ciro (Milyon \$)	Ciro / GSYH (%)
Afrika-Sahra Altı	85.260	18.509.605	2,73	10.914	0,00	10.847	852	0,08
Asya	1.933.299	484.105.695	12,68	4.306.521	0,11	3.847.329	653.629	3,25
Avrupa	356.380	368.006.463	45,55	5.248.852	0,65	11.688.165	1.482.482	7,08
Karayipler	1.049	3.583.511	12,94	54.569	0,20	5.935	183	0,13
Kuzey Amerika	31.078	134.725.891	38,63	1.675.778	0,48	3.825.837	744.228	4,12
Latin Amerika	42.765	44.179.104	7,81	816.122	0,14	83.887	18.360	0,33
Okyanusya	1.988	14.142.814	37,80	460.278	1,23	113.747	59.543	3,46
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	162.779	4.537.084	1,57	37.714	0,01	31.682	3.619	0,27
Küresel Kooperatif Ekonomisi	2.614.598	1.071.790.167	16,31	12.610.748	0,19	19.607.428	2.962.896	4,30

Kaynak: Grace, 2014

Tüm dünyada, çok farklı türlerde ve büyüklüklerde kooperatifler olduğu bilinmekle birlikte, Tablo 3'den görüleceği üzere, dünya üzerinde en yaygın kooperatif türü, tarım kooperatifleridir. Günümüzde, Avrupa Birliği'nde 13 milyon çiftçinin 6,2 milyonu 22.000 tarım kooperatifi altında örgütlüdür. AB tarım sektörü toplam çıktısının %40'ı kooperatiflere aittir; tarım kooperatifleri 660.000 kişiye iş sağlamak ve 350 milyar Avro'luk ciro elde etmekte olduğuna ilişkin çalışmalar bulunmaktadır (Bijman ve Hanisch, 2012). Japonya, ABD, Yeni Zelanda, Avustralya, Hindistan ve Çin tarım kooperatiflerinin oldukça güçlü olduğu ülkelerden sadece birkaçıdır.

Kooperatiflerin güçlü oldukları sektörlerden bir diğeri finansdır. Örneğin, Avrupa sigorta piyasasında kooperatiflerin payı %33,4'tür (ICMIF, 2022). Bununla birlikte, altyapı hizmetleri (elektrik, su, telekomünikasyon), konut, perakende ticaret, sağlık, eğitim gibi alanlarda da kooperatiflerin ülke ekonomilerine katkısı göz ardı edilemeyecek boyuttadır. ABD'de, elektrik kooperatifleri 42 milyon kişiye, bir diğer ifadeyle ülke nüfusunun yaklaşık %13'üne elektrik sağlamaktadır. Üstelik sabit yoksulluk bölgelerinin %92'si elektriklerini bu kooperatiflerden almaktadır (NRECA, 2022).

TABLO 3 SEKTÖRLERE GÖRE KÜRESEL KOOPERATİF EKONOMİSİ

Sektör	Kooperatif Sayısı	Ortak / Yararlanıcı Sayısı	Çalışan Sayısı	Ofis / Satış Yeri	Toplam Varlıklar (Milyon \$)	Yıllık Ciro
Bankacılık / Kredi Birlikleri	210.559	703.070.123	2.452.130	296.566	11.262.671	167.413
Sigorta	3.644	248.864	961.409	1.361	7.500.075	1.219.472
Tarım/Gıda	1.224.650	122.120.167	1.181.682	35.386	133.811	337.705
Altyapı Hizmetleri	1.714	19.858.921	94.882	1.015	141.544	41.944
Gıda/Tüketici	81.437	97.869.940	875.181	100.396	243.889	154.573
İşçi	84.799	4.369.600	1.218.751	0	1.394	124.821
Konut	15.247	16.383.048	102.823	173	52.406	20.710
Sağlık	1.700	3.441.221	153.180	51	486	4.075
Eğitim ve Sosyal	87.998	21.876.052	497.445	13.122	841	12.306
Satın Alma, Pazarlama	41.865	26.256.054	3.402.008	320.599	239.000	736.632
Diğer ya da Tanımlanmayan	760.985	56.296.177	1.671.257	3.319	31.311	143.245
Dünya Toplamı	2.514.598	1.071.790.167	12.610.748	771.988	19.607.428	2.962.896

Kaynak: Grace, 2014

Ulusal düzeyde bakıldığında, kooperatiflerin ülke ekonomisindeki payının %10'u aştığı dört ülke bulunmaktadır: Yeni Zelanda (%20), Hollanda (%18), Fransa (%18) ve Finlandiya (%14). Kooperatif Ekonomisi Endeksi, ciro dışındaki faktörleri de dikkate alarak daha ayrıntılı bir değerlendirme sunmaktadır (Grace, 2014). Endeks, Tablo 2'deki üç oranın (ortaklık, istihdam ve ciro oranları) eşit ağırlıklandırılmasıyla hesaplanmıştır. Hesaplama sonuçlarına göre, dünyanın en gelişmiş kooperatif ekonomisine sahip ilk on ülke Tablo 4'te gösterilmiştir.

ULUSLARARASI / KÜRESEL DÜZEYDE
KOOPERATİFÇİLİK YAKLAŞIMLARI ve EĞİLİMLER

TABLO 4 KOOPERATİF EKONOMİSİ ENDEKSİ

Sıra	Ülke
1	Yeni Zelanda
2	Fransa
3	İsviçre
4	Finlandiya
5	İtalya
6	Hollanda
7	Almanya
8	Avusturya
9	Danimarka
10	Norveç

Tablo 4'teki ülkeler kişi başı gelirlerinin yüksekliği yanında, İnsani Gelişim Endeksi'nde (UNDP, 2020) ve Sosyal İlerleme Endeksi'nde (Social Progress Imperative, 2021) en üst sıralarda yer almaktadırlar. Gelişmiş ülkelerde özel sektörün yanında etkili bir kooperatif sektörünün bulunduğu görülmektedir.

Kooperatif Endeksi sıralamasındaki ilk on ülkeden sekizinin Avrupa'da bulunması ayrıca dikkate değerdir. Modern kooperatifçiliğin doğduğu Avrupa'da, bugün, her 5 kişiden biri kooperatif ortağıdır. Avrupa çapında 4,5 milyona yakın kişiyi istihdam eden kooperatif işletmelerin ekonomik büyüklüğü (yıllık cirolarının toplamı) 1 trilyon Avroya ulaşmıştır (Cooperatives Europe, 2016). Cironun kooperatif türlerine göre dağılımında tarım %39'luk payıyla (347 milyar Avro) ilk sıradadır. Onu, %30'luk payı (264,38 milyar Avro) ile perakende ve %12'lik payıyla (102,6 milyar Avro) tüketici kooperatifleri izlemektedir. En büyük birim kooperatifler ise Almanya ve Fransa'da faaliyet gösteren perakende kooperatifleri ve kooperatif bankalarıdır.

3.2. EN BÜYÜK 300 KOOPERATİF

ICA, 2004 yılında, kendisine bağlı en büyük 300 kooperatif örgütünden ve bu örgütlere ait işletmelerden elde edilen verileri rapor olarak yayımlamaya başlamıştır. 2013 yılından bu yana çalışma, Avrupa Kooperatif ve Sosyal İşletmeler Araştırma Enstitüsü (EURICSE)

işbirliğiyle sürdürülmektedir. Başlangıçta Global 300 (Küresel 300) adını taşıyan raporlar, EURICSE ile yapılan işbirliğinden sonra World Cooperative Monitor (Dünya Kooperatif İzlenesi) ismiyle yayımlanmaktadır.

Dünya Kooperatif İzlenesi, kooperatif ekonomisinin gelişimini izlemek; kooperatiflerin ulusal, bölgesel ve küresel ekonomiler düzeyindeki etkilerini ölçmek açısından önemli bir veri kaynağıdır. En büyük 300 kooperatifli listeleyen ve verilerini aktaran raporda, sıralamalar son birkaç yıldır iki farklı gösterge kullanılarak hazırlanmaktadır. Göstergelerden ilki, ABD doları cinsinden ciro ve ikincisi, ciro/kişisi başı GSYH oranıdır. Cironun kişi başı GSYH'ye oranı, kooperatifin cirosunu faaliyet gösterdiği ülkenin refahıyla ilişkilendirmektedir.

2021 Dünya Kooperatif İzlenesi en büyük 300 kooperatifin 2019 cirolarının toplamının 2,1 trilyon ABD Doları olduğunu bildirmektedir (EURICSE ve ICA, 2021). En büyük 300 kooperatif bir ülke olmuş olsaydı, İtalya'nın GSYH'nı geçerek Fransa'nın ardından dünyanın en büyük sekizinci ekonomisi olurdu (World Bank, 2022). ABD doları cinsinden ciroya göre yapılan sıralamaya göre bu işletmelerin 159'u Avrupa'da, 95'i (Kuzey ve Güney) Amerika'da ve 46'sı Asya-Pasifik bölgesinde bulunmaktadır. Ekonomik faaliyet dağılımına bakıldığında ön plana çıkan sektörler; sigortacılık (102 kooperatif ve %34'lük pay), tarım ve gıda endüstrisi (98 kooperatif ve %32,7'lik pay) ve toptan ve perakende ticarettir (55 kooperatif ve %18,3'lük pay). En büyük 300'ün çoğunluğunu gelişmiş ülkelerin kooperatif işletmeleri oluşturmaktadır; ABD'nin 75, Fransa'nın 35, Almanya'nın 31 ve Japonya'nın 26 işletmesi sıralamaya girmiştir.

Ciro sıralamasındaki ilk 10 kooperatif arasında Fransa'nın 4, Almanya'nın 3, Japonya'nın 2 ve ABD'nin 1 kooperatifli vardır (Tablo 5). Birinci ve ikinci sıradaki Fransız kooperatifleri finansal hizmetler alanında faaliyet göstermekte olup Groupe Crédit Agricole'nin 142.675 çalışanı ve Groupe BPCE'nin 105.019 çalışanı vardır. Üçüncülüğü alan Alman REWE Group ise 24.691 kişiyi istihdam etmektedir.

TABLO 5 2019 CİROLARINA GÖRE EN BÜYÜK 10 KOOPERATİF

Sıra	Kooperatif	Ülke	Sektör	2019 Cirosu (Milyar \$)
1	Groupe Cr�dit Agricole	Fransa	Finansal Hizmetler	114,55
2	Groupe BPCE	Fransa	Finansal Hizmetler	63,32
3	REWE Group	Almanya	Toptan ve Perakende Ticaret	61,98
4	Alman Kooperatif Bankaları Ulusal Birliği - BVR	Almanya	Finansal Hizmetler	56,29
5	Zen-Noh	Japonya	Tarım ve Gıda	55,13
6	ACDLEC-E. Leclerc	Fransa	Toptan ve Perakende Ticaret	53,95
7	Nippon Life	Japonya	Sigorta	52,48
8	Groupe Cr�dit Mutuel	Fransa	Finansal Hizmetler	48,63
9	Talanx Group	Almanya	Sigorta	44,21
10	State Farm	ABD	Sigorta	42,14

Kaynak: World Cooperative Monitor, 2021

Ciro/kışi başi GSYH oranı üzerinden yapılan sıralamada birinciliği ve üçüncülüğü Hindistan'dan iki tarım kooperatifi almıştır (Tablo 6). Üçüncü sıradaki Gujarat Süt Pazarlama Kooperatif Federasyonu, Batı Hindistan'ın Gujarat Eyaletinin küçük bir kasabasında kurulmuş olmakla birlikte, dünyanın en büyük süt kooperatifidir. Amul markasıyla tanınan kooperatif, 3,6 milyon üretici ortağıyla günde 23 milyon litre süt toplamaktadır (Sally, 2019). Dördüncü sırada yer alan Sistema Unimed çatısı altında 341 kooperatif ve 118.000 doktor bulunmaktadır. Kooperatifin sahip olduğu hastane sayısı 135, anlaşmalı olduğu hastane sayısı 2.405'tir ve 18 milyon kışiye hizmet vermektedir (Unimed, 2022).

TABLO 6 CİRO / KİŞİ BAŞINA GSYH ORANINA GÖRE EN BÜYÜK 10 KOOPERATİF

Sıra	Kooperatif	Ülke	Sektör	Ciro / Kışi Başi GSYH (\$, 2019)
1	IFFCO - Indian Farmers Fertiliser Cooperative Limited	Hindistan	Tarım ve Gıda	3.905.231,57
2	Groupe Cr�dit Agricole	Fransa	Finansal Hizmetler	2.836.794,29
3	Gujarat Cooperative Milk Marketing Federation Limited	Hindistan	Tarım ve Gıda	2.605.064,82
4	Sistema Unimed	Brezilya	Eğitim, Sağlık ve Sosyal Hizmetler	1.982.103,92
5	Groupe BPCE	Fransa	Finansal Hizmetler	1.568.013,59
6	Zen-Noh	Japonya	Tarım ve Gıda	1.374.451,32
7	ACDLEC-E. Leclerc	Fransa	Toptan ve Perakende Ticaret	1.336.083,85
8	REWE Group	Almanya	Toptan ve Perakende Ticaret	1.333.867,96
9	Nippon Life	Japonya	Sigorta	1.308.347,82
10	Nonghyup (NACF)	Kore	Tarım ve Gıda	1.271.448,77

Kaynak: World Cooperative Monitor, 2021

3.3. AVRUPA BİRLİĞİ'NDEN İYİ "YEŞİL KOOPERATİF" ÖRNEKLERİ

Avrupa Birliği'nde kooperatifler, döngüsel ekonomi, paylaşım ekonomisi, atık yönetimi, sürdürülebilir inşaat, enerji, taşımacılık ve turizm gibi yeşil geçişle ilgili kilit sektörlerde ve faaliyetlerde hali hazırda aktif durumdadırlar. Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen Sosyal Ekonomi Eylem Planı Raporu (EP, 2022) dijital ve yeşil geçişte kooperatiflerin rolüne dikkat çekmektedir. Kooperatiflerin yenilikçiliğe ve kamu ile özel aktörler arasındaki sinerjiyi güçlendirmeye

katkıda buldukları, sürdürülebilirlikle ilgili projeleri uygulamak için yerel yönetimler ve diğer paydaşlarla karşılıklı yarar sağlayan ortaklıklar kurdukları belirtilmektedir.

Tablo 7, Avrupa'nın en büyük yenilenebilir enerji kooperatiflerini ve yıllık elektrik üretimlerini göstermektedir. Birçok kooperatifte gelir fazlası ortaklara dağıtılmamakta ve yeni projelere yatırılmaktadır. Yenilenebilir enerji kooperatifleri, yerel ekonomiyi desteklemekten toplum refahına katkıda bulunmaya kadar çok yönlü fayda sağlamaktadırlar.

TABLO 7 AVRUPA'NIN EN BÜYÜK YENİLENEBİLİR ENERJİ KOOPERATİFLERİ

Kooperatif	Ülke	Ortak Sayısı	Yıllık Elektrik Üretimi (MWh / yıl)	Kullanılan Kaynaklar
Ecopower Cvba	Belçika	58.000	74.000	Rüzgâr, güneş, hidrolik, biyokütle
Elektrizitätswerke Schönau	Almanya	8.277	46.000	Güneş, rüzgâr, biyogaz
Enercoop	Fransa	61.000	340.000	Hidrolik, rüzgâr, güneş, biyokütle
Middelgrunden	Danimarka	8.600	50.000	Rüzgâr
Som Energia	İspanya	81.673	24.600	Güneş, biyokütle, hidrolik

Kaynak: Kooperatiflerin internet siteleri (2022)

"Yeşil" kooperatiflerin yükselişini Almanya örneğinden izlemek mümkündür. 2006 yılında ülkede yalnızca 8 yenilenebilir enerji kooperatifi mevcut iken (Görlitz, t.y.), 2021 yılında bu sayı 835'e yükselmiştir (Appunn, 2021). 200.000 ortağa sahip bu kooperatiflerin yenilenebilir enerji alanındaki yatırımlarının toplamı 3,2 milyar Avrodur ve 2020 yılında 8,8 TWh temiz enerji üretimini gerçekleştirmişlerdir. Almanya'daki yurttaş katılımına dayalı enerji kooperatifi modeli, yeşil geçiş için yerel kabulü güçlendirmektedir.

Alman kooperatiflerinin iyi uygulamaları üretim ve yatırımdan ibaret değildir. Örneğin, Baden-Württemberg eyaletinin Aalen şehrine bağlı Ostalb ilçesinde yerleşik Ostalb Enerji Kooperatifi, Aalen Üniversitesi ve Aalen Şehir İdaresi/Belediyesi işbirliği ile ilgi çekici bir proje yürütmektedir (Korucan, 2021a). AA-MOBIL projesi, kent içi ulaşımında çevreci bir dönüşümü hayata geçirmeyi amaçlamaktadır. Berlin merkezli yeni bir kooperatif olan LADEGRÜN! 2025 yılına kadar Almanya çapında, yeşil elektrik sağlayacak toplam

4.000 şarj noktası kurulmasını planlamıştır (Korucan, 2021b). Böylece elektrikli otomobillerin daha yaygın kullanımının önündeki teknik altyapı engellerinden biri olan elektrik şarj ihtiyacının karşılanması konusunda çözüm geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Alman kooperatiflerinin ekolojik uygulamaları yenilenebilir enerji kooperatifleriyle sınırlı değildir. Avrupa'nın en büyük kadın kooperatifi olan Berlin merkezli WeiberWirtschaft eG., daha 1990'ların başında mülk yenilenmesinde belirlediği standartlarıyla "Berlin'deki ilk ekolojik ticaret merkezi yenilenmesine" imzasını atmıştır (Korucan, 2021c). Yenilenebilir enerji, su, kentsel iklim, yapı malzemeleri, geri dönüşüm gibi alanlarda yapısal önlemler uygulanmıştır. WeiberWirtschaft, 2004 yılında, genel kentsel ekolojik konsepti nedeniyle NABU bina ödülünü kazanmıştır. Kooperatif, devam eden iş operasyonlarında sürdürülebilir standartlara yer vermekte olup geri dönüşüm ve çevreye duyarlı kaynak yönetimi yapmaktadır.

3.4. KOOPERATİFLER VE İSTİHDAM

Kooperatiflerin dünya genelindeki en önemli katkılarından biri istihdamdır. Kooperatiflerde çalışan ücretli işçiler, işçi ortaklar ve kendi hesabına çalışan üretici ortaklar olmak üzere üç farklı biçimde istihdam sağlanır. 156 ülkeden gelen verilere dayanarak yapılan tahminler, kooperatifler kapsamındaki istihdamın dünya genelinde en az 279,4 milyon insanı, diğer bir deyişle dünya istihdam edilen nüfusunun %9,46'sını kapsadığını

göstermektedir (CICOPA, 2017). Yaklaşık 16 milyonu kooperatif çalışanı ve 11,1 milyonu işçi ortak olmak üzere toplam 27,2 milyon kişi kooperatiflerde çalışmaktadır. Ağırlıklı olarak serbest meslek sahibi üretici ortaklardan oluşan kooperatifler kapsamındaki istihdam, büyük çoğunluğu tarımda olmak üzere, 252,2 milyon kişiyi ilgilendirmektedir. Tablo 8, dünya genelindeki kooperatif istihdamını bölgelere göre vermektedir.

TABLE 8 DÜNYA GENELİNDE KOOPERATİF İSTİHDAMI

Bölge	Kooperatif Sayısı	Çalışan (A)	İşçi Ortak (B)	Üretici Ortak (C)	Toplam İstihdam (A+B+C)
Avrupa	221.960	221.960	1.554.687	9.157.350	15.422.632
Afrika	375.375	375.375	37.836	20.410.298	22.387.970
Asya	2.156.219	2.156.219	8.573.775	219.247.186	235.247.721
Amerika	181.378	181.378	982.285	3.237.493	6.116.035
Okyanusya	2.391	2.391	0	147.071	222.509
Dünya Toplamı	2.937.323	2.937.323	11.148.583	252.199.398	279.396.867

Kaynak: CICOPA, 2017

Kooperatiflerin katkısı sadece niceliksel değildir, aynı zamanda kooperatif çalışmasının örgütlenme ve deneyimlenme biçimiyle de ilgilidir. Yapılan saha çalışmaları, işbirliğine dayalı çalışmanın katılım, aile duygusu, esneklik, değer yönelimi ve belirgin bir kimlik duygusu gibi bir dizi ortak özellik taşıdığını ortaya koymuştur (CICOPA, 2014).

3.5.21. YÜZYILDA KOOPERATİFLER

21. yüzyıla damgasını vuran ve bir türlü aşılamayan çoklu krizler karşısında işbirliği, karşılıklılık ve dayanışmaya dayalı ekonomik modellere ilgi artmaktadır. Bu bağlamda kooperatifçiliğe yönelen ve giderek yükselen ilgi iki temel sebebe bağlanabilir. Buntlardan ilki, geleneksel kooperatiflerin kriz karşısındaki dayanıklılığıdır. İkincisi ise geleneksel kooperatiflerden farklı özelliklere sahip yeni kooperatif biçimlerinin sosyal sorunlar için çözüm üretme becerisidir.

3.5.1. KOOPERATİFÇİLİK YENİDEN KEŞFEDİLİYOR

Kooperatiflerin 2008 krizindeki başarımlarının bir sonucu olarak, BM Genel Kurulu'nun 2009 yılında aldığı bir kararla 2012 yılı, tüm dünyada Uluslararası Kooperatifler Yılı olarak kutlanmıştır. Kutlamalar "kooperatif işletmeler daha iyi bir dünya kurar" teması altında gerçekleştirilmiştir. BM sistemi içerisindeki kuruluşlar; ortak refahın yaratılmasında, insana yakışır işlerin mümkün kılınmasında, özette Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına ulaşılmasında; insanı ve gezegeni önemseyen, birincil amacı kâr elde etmek olmayan işletmeleri gündemlerinin ve hedeflerinin önemli bir parçası olarak kabul etmektedir (ILO, 2022). Burada dikkat çekici olan uluslararası kuruluşların kooperatiflere, sadece sorunların semptomları için hafifletici bir tedavi olarak değil yapısal sorunları çözecek bir güç olarak yaklaşmalarıdır.

Kooperatifler Avrupa Birliği'nin de öncelikleri arasına girmiştir. Bunun en somut göstergesi, Avrupa Komisyonu tarafından 2021 yılında kabul edilen Sosyal Ekonomi Eylem Planıdır (European Commission, 2021)². Eylem Planında, ekonomik potansiyeli yüksek olan Avrupa sosyal ekonomisinin gelişmesine yardımcı olmak; bu sayede de onun istihdam yaratma potansiyelinden, adil ve kapsayıcı toparlanmaya katkısından ve yeşil dönüşüm ile dijital ekonomiye geçişe sağlayacağı destekten yararlanmak amaçlanmıştır.

Kooperatif iş modelinin yükselişinde, sosyal ve çevresel sorunları odağına alan ve bunların çözümüne ilişkin örnek uygulamaları hayata geçiren farklı kooperatif türlerinin önemli bir payı vardır.

3.5.2. YÜKSELEN KOOPERATİF TÜRLERİ Sosyal Kooperatifler (Social Cooperatives):

Sosyal hizmetler ve iş entegrasyonu alanlarındaki karşılanmamış gereksinimlerin harekete geçirdiği yeni kooperatifler, farklı ülkelerde sosyal kooperatif, sosyal dayanışma kooperatifi, sosyal girişim kooperatifi, dayanışma kooperatifi ve ortak fayda kooperatif topluluğu gibi isimler altında faaliyet göstermektedirler. Bu kooperatifler, sosyal hizmetlerin yanı sıra kültür, eğitim ve çevre alanlarında çalışmaktadırlar. Bir kısmı ise engelliler, eski hükümlüler, göçmenler gibi dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan bireylerin rehabilitasyonunu ve iş yaşamına kazandırılmasını amaç olarak benimsemektedir. Sosyal kooperatifleri diğer kooperatiflerden ayıran en belirgin özellikleri kamu yararını açıkça gözetmeleri ve gelir fazlasını dağıtmamaları ya da sınırlı olarak dağıtımalarıdır.

İtalya'da 1970'li yıllardan bu yana uygulanan sosyal kooperatif modeli, 1991 yılında yasal statüye kavuşmuş ve izleyen dönemde sosyal kooperatiflerin sayısı hızla artmıştır. İtalya'daki sosyal kooperatifler bakım hizmetlerinin kooperatif çatısı altında

sunulmasına öncülük etmiştir. Ülkede 400.000 kişiye istihdam sağlayan 14.000'den fazla kooperatif, 5.000.000 kişiye bakım hizmeti sunmaktadır. Bu kooperatiflerin yıllık cirolarının toplamı 9 milyon Avroyu aşmaktadır (CECOP, 2022). İtalya'nın sosyal kooperatifçilikte kazandığı başarı, modelin Avrupa geneline yayılmasına yol açmıştır. İspanya, Portekiz, Yunanistan, Fransa, Macaristan ve Polonya'da sosyal kooperatifler yasal statüye sahiptir.

Yenilenebilir Enerji Kooperatifleri (Renewable Energy Cooperatives): 1900'lü yılların başlarından itibaren Avrupa'da enerji üretimi ve dağıtımı, özellikle elektrikleştirilmenin ulaşmadığı uzak yerlerde, kooperatif modeliyle organize edilmiştir. Bugünse Avrupa'da yenilenebilir enerjiye yönelim sonucunda, yenilenebilir enerji kooperatiflerinin (Renewable Energy Cooperatives) sayısında bir sıçrama yaşanmaktadır. Avrupa Birliği'nde yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği alanlarında çalışan kooperatiflerin sayısı 1.900'e ortak sayısı ise 1.250.000 kişiye ulaşmıştır (RESCoop.EU, 2022).

Platform Kooperatifleri (Platform Cooperatives): Platform kooperatifi, bilgi teknolojileri altyapısını kullanarak hem sabit hem de mobil cihazlarla etkileşime giren protokoller aracılığıyla mal ve hizmetlerin üretimini ve dağıtımını düzenleyen, katılımcı paydaşları içerecek şekilde demokratik olarak yönetilen kooperatif biçimindeki bir işletmedir. Platform kooperatifleri herhangi bir sektörde ve her tür ortak tarafından kurulabilir ve bu nedenle uygulamadaki örnekleri geniş bir alana yayılmıştır. Bununla birlikte dört tür platform kooperatif tanımlanabilir.

A) Topluluk platformları (Community platforms): Üretim sürecine katılan ancak aralarında belirgin sınırlar olmayan işçiler, kullanıcılar, yurttaşlar ve yatırımcılar gibi paydaşlar tarafından kurulurlar. Airbnb'nin kooperatif alternatifi olan ve kısa süreli

²Avrupa Birliği'nin benimsediği anlamıyla, Sosyal Ekonomi terimi, üyeleri ve daha geniş olarak toplum için mal ve hizmet üreten kooperatifleri, ortak çıkar topluluklarını, dernekleri, vakıfları ve sosyal işletmeleri kapsar. En önemli bileşeni, kuşkusuz, kooperatiflerdir.

kiralama sektöründe faaliyet gösteren İtalyan Fairbnb, topluluk platform kooperatiflerinin iyi bir örneğidir. Ev sahipleri, misafirler, yerel işletme sahipleri kooperatife katılabilmektedir. Kooperatif, diğer platformlardan farklı olarak, ziyaretçileri ağırlayan bölgelerde servetin yeniden dağıtımını ve iş yaratımını amacıyla rezervasyonlardan aldığı komisyonların %50'sini topluluk projelerine bağışlamaktadır. Sürdürülebilir, gerçek ve özgün turizmi teşvik etmek üzere ev sahiplerinin seçiminde bazı kuralları gözetmekte, mesela belirli alanlarda bir ev sahibi, bir konut kuralı uygulamaktadır.

B) Üreticilerin sahip olduğu platformlar (Producer-owned platforms): Üreticiler, dükkân sahipleri, serbest çalışanlar ürünlerini/hizmetlerini bu platformlar aracılığıyla sunmaktadır. Örneğin, stok fotoğraf ve video sektöründeki Stocksy United'in (Kanada) ortakları sanatçılardır. Kooperatif sayesinde satıştan elde edilen telif gelirinin %50 ile %75'i arasındaki bir oranı doğrudan sanatçılara kalmaktadır.

C) İşçilerin sahip olduğu platformlar (Worker-owned platforms): İşçiler, sendikalarla ya da geleneksel kooperatiflerle yapılan anlaşmalarla ya da işbirliğinin başka biçimleri kullanılarak, emeklerini platform üzerinden arz etmektedir. ABD'de bulunan Up & Go platform kooperatifinin telefon uygulamasıyla ev ve temizlik işleri için rezervasyon ve ödeme yapılabilen; işçiler uygulama üzerinden iş alabilmektedir. Çoğunluğunu dezavantajlı göçmen kadınların oluşturduğu temizlik işçileri tarafından demokratik olarak yönetilen platformun sahibi de bu kadınlardır. Diğer uygulamalar genellikle yüzde 20 veya daha fazla bir kesinti yaparken, Up & Go'daki kesinti, ücretin % 5'ine sınırlıdır. Kooperatif aracılığıyla çalışanlar, bağımsız çalışanların iki katından fazla kazanç elde etmektedir. Bu tür platform kooperatiflerinin bir diğer örgütlenme alanı taşımacılıktır. Avrupa'nın farklı ülkelerinde işçilerin sahip

olduğu bisikletli teslimat kooperatifleri ise çalışanların koşullarını iyileştirmenin yanı sıra çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunmaktadır.

D) Veri kooperatifleri (Data cooperatives): Toplumsal faydayı ve güvenliği gerçekleştirmek için kullanıcı verilerini ortaklaşa yöneten veri konsorsiyumları şeklinde örgütlenirler. Bir sağlık verileri kooperatifi olan MIDATA (İsviçre), hastaların tıbbi kayıtlarını güvenli bir şekilde saklamalarına ve yönetmelerine olanak tanıyan bir platformdur. MIDATA kooperatifi, üyelerinin verileri için güvenli bir platform sunar, verilerin nasıl kullanılacağına üyeler kendileri karar verir. Kooperatifin veri satışından elde ettiği gelirler kamu araştırmalarına bağışlanmaktadır.

Yaklaşık on yıllık bir geçmişe sahip platform kooperatifleri sayısı ve ekonomik büyüklük bakımından henüz marjinal düzeyde olsalar da istihdam açısından önemli bir potansiyele sahiptirler. Bağımsız çalışanlar ve serbest meslek sahipleri bu kooperatiflerin ortağı olarak gelirlerini, çalışma koşullarını ve sosyal güvencelerini artırabilmektedir. Bu yönüyle platform kooperatifleri eğreti istihdamın getirdiği güvencesizlik ve sömürüye karşı bir alternatif oluşturmaktadır. Bu potansiyelin farkında olan AB platform kooperatiflerine karşı kayıtsız kalmamıştır. Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi, yeni teknolojiler aracılığıyla, genç işçileri ve girişimcileri bir kooperatifte bir araya getirerek girişimciliği destekleyen platform kooperatiflerinin desteklenmesi için Avrupa Komisyonuna ve üye devletlere çağrıda bulunmaktadır (EESC, 2022). Komite ayrıca, Avrupa dijital geçiş stratejisine, dijital kooperatiflerin kurulmasına yönelik desteklerin eklenmesi görüşünü savunmaktadır.

ÜLKEMİZDE KOOPERATİFLERLE İLGİLİ DURUM

4.1. TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Modern kooperatiflerin tarihi genellikle 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında Batı Avrupa'da özellikle İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan örneklerle başlatılmaktadır. Öte yandan modern kooperatifçiliğin kökenlerini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu ve Latin Amerika gibi dünya ekonomisinin gelişme sürecinde ürettiği sarsıntılardan doğrudan etkilenen coğrafyalarda da takip etmek mümkündür (Constantine ve Popescu, 2007) (U.S. Department Of Labor, 1941). Dolayısıyla sanayileşme ve modernleşme sürecine geç katılan ülkelere modern kooperatifçiliğin ulaşması ve gelişmesi için uzun bir zaman gerekmemiştir. Türkiye'de, kooperatifleşmenin kökenleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine uzanır. İmparatorluğun özellikle dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine giren liman kentlerinde ve ticari tarımın geliştiği bölgelerde kooperatifleşmenin ilk örneklerine rastlamaktayız. Bu bölümde Türkiye'de kooperatifleşmenin hikâyesi, İmparatorluğun son dönemlerinden itibaren başlayarak 2000 öncesi ve sonrası olmak üzere iki genel dönem üzerinden ele alınacaktır. Bu ayrımın nedeni, 2000'li yılların Türkiye'de kooperatifçilik uygulamalarının merkezi devlet kontrolünden çıkarak, tabanla ve yerellerle daha güçlü bağlar kuran, çeşitlilik gösteren yapılarla dönüştüğü bir eşik olmasıdır. 2000 öncesi dönem de Türkiye'de kooperatifçiliğin değişen karakterini anlamak için çeşitli alt dönemlere ayrılacaktır. Bu alt dönemler, kooperatifçiliğin Türkiye'nin kalkınma ve sanayileşme sürecinde aldığı roller ve merkezi devlet ve toplumsal hareketlerle ilişkileri göz önünde tutularak belirlenmiştir. Böylelikle Türkiye'nin kooperatifleşme serüveni; Osmanlı İmparatorluğunun Son Yılları, Cumhuriyetin Kuruluş Yılları, 1960-1980 Arası, 1980 Sonrası olmak üzere dört farklı alt dönem altında ele alınacaktır. Çalışmada farklı dönemler altında süreklilikler, kopuşlar ele alınarak kooperatifleşmenin değişen karakterine ilişkin çeşitli ipuçları yakalanmaya çalışılacaktır.

4.1.1. 2000 ÖNCESİ

4.1.1.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MODERN KOOPERATİFLERİN İLK ÖRNEKLERİ

19. yüzyılda dünya ekonomisinde yaşanan hızlı dönüşümler ve batı kapitalizminin yoğun sosyal ve ekonomik etkileri, Osmanlı'nın geleneksel toprak rejimi ve tımar sisteminde hızlı bir çözülmeye neden olmuştur. Bu çözülmeye bağlantılı olarak Osmanlı'da kooperatifçiliğin ilk örneklerine batı kapitalizminden daha çok etkilenen bölgelerde rastlamaktayız. İlk kooperatiflerin kurulduğu yerler, tarımda ticarileşmenin hızlandığı, dünya ekonomisiyle bütünleşmeye başlayan Balkanlar ve liman kentleridir. Tüccar ve tefecilerden oluşan aracı grupların köylüler üzerindeki ekonomik baskısı, tekelleşme, tarımsal ürün fiyatlarında ve faiz oranlarında hızlı artışlar kooperatifleşme ihtiyacını artırmıştır. Memleket Sandıkları, Köy Bakkalları, Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, Teavün Şirketleri gibi ilk örnekler, bu süreçlerin yoğun olarak hissedildiği bölgelerde ortaya çıkmıştır. Memleket Sandıklarının kurucusu olarak bilinen Mithat Paşa döneminde atılan ilk temellerden sonra Osmanlı-Türk kooperatifçiliği II. Meşrutiyet yıllarında ve Cumhuriyet döneminde gelişimine devam etmiştir (Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren Türkiye'de kooperatifçilik düşüncesinin gelişimini ayrıntılı şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Kocabaş, 2010).

Memleket Sandıkları

Osmanlı'da modern kooperatiflerin ilk örneklerinden biri Mithat Paşa'nın 1863 yılında kurduğu Memleket Sandıkları'dır. Tarım kredi kooperatifi olarak faaliyet göstermesi amaçlanan Memleket Sandıklarının köylülere yönelik düşük maliyetli kredi sağlaması amaçlanmıştır. Daha önce İmparatorluğun farklı eyaletlerinde de görev yapan Mithat Paşa, yereldeki sosyal ve ekonomik sorunlarla doğrudan ilgili bir Osmanlı bürokratıdır. Bu sorunların başında, köylülerin sosyal ve ekonomik koşullarının bozulması ve Tuna Vilayeti bölgesinde artan siyasal hareketlilikler ge-

liyor; bu nedenle çeşitli ekonomik reformlar yapılması gerekiyordu. İşte Sandıklar da bu reform çarelerinden biri olarak gündeme gelmişti. Bazı kaynaklara göre Memleket Sandıklarının köylülere düşük faizle kredi sağlamanın yanında, Avrupa'dan gelen liberal, bağımsızlıkçı düşüncelerden etkilenen Hristiyan köylülerin Osmanlı yönetimiyle siyasal bağıını güçlendirmek gibi hedefleri de vardı (Emirlioğlu, 1997). Tuna Eyaletinin Şarköy kasabasında (bugün Pirot/Sırbistan) kurulan Memleket Sandıklarının sermayesinin, köylünün imece usulüyle ortak çalışmasından doğan gelirlerden elde edilmesi öngörülmüştü. Buna göre köylüler kendi mülkleri olan arazileri işlettikten sonra artan zamanlarda boş devlet arazilerinin bir kısmını imece usulüyle ekecekler, mahsulü ihtiyar heyetleri idaresi vasıtasıyla satarak bedelini ilçenin sandıklarına sermaye olarak vereceklerdi (Biçentürk, 1979). 1867'de yayımlanan Memleket Sandıkları Nizamnamesiyle bu sandıklar diğer Osmanlı illerinde de kurulmaya başlanmıştır. Mithat Paşa'nın kaleme aldığı bu nizamname, ülkemizdeki ilk resmi kooperatif mevzuatı olarak bilinmektedir (Hazar, 1990; Kocabaş, 2003). İzleyen yıllarda köylünün devlet arazilerini imece usulüyle ekmesi giderek angarya olarak görülmeye başladı ve bazı yeni düzenlemelere ihtiyaç duyuldu. Sonraki yıllarda yapılan düzenlemelerle birlikte Memleket Sandıkları'nın temel finansman kaynakları köylüden alınan yüzde 1'lik aşar fazlası ve köylülerin gönüllü katılma payları haline geldi (Emiroğlu, 2021). Zamanla sayıları 250'ye kadar çıkan, daha sonra adı Menafi Sandıkları olarak değiştirilen bu sandıklar, 15 Ağustos 1888 tarihinde Ziraat Bankası olarak faaliyet göstermeye başladı.

Çeşitli çalışmalarda Memleket Sandıklarının kuruluş ilkeleri ve faaliyetlerinde farklı kaynak ve deneyimlerin etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Mithat Paşa'nın önde gelen Avrupa ülkelerine ziyaretlerinde buraldaki kooperatifleşme deneyimlerini yakından takip ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda Memleket Sandıkları aynı yıllarda Almanya'da Raiffeisen tarafından kurulan tarım kredi

kooperatifleriyle de büyük benzerlikler taşımaktadır. Memleket Sandıkları, ortaklık payı konulması, demokratik yönetim, serbest katılım gibi ilkeleri bakımından çağdaş kooperatifçilik örneklerine oldukça yakındır (Hazar, 1990). Diğer yandan Memleket Sandıkları fikrinin ortaya çıkmasında modern kooperatifçilik akımı dışında kalan kaynaklar üzerinde de durulmaktadır. Buna göre Memleket Sandıklarının kuruluşunda tarihsel olarak kökü daha eskiye dayanan İslam felsefesinden gelen prensipler yanında, Anadolu köylerinde yaygın olan "imece kültürü" ve "ahilik birlikleri" ve "lonca" gibi geleneksel örgütlenmelerin de etkili olduğu ileri sürülmektedir (Emirlioğlu, 1997; Tan, 1979; Hazar, 1990). Sosyal güvenlik ve dayanışma ilkeleri temelinde esnaf birlikleri olarak örgütlenen ahi birliklerinde sınırsız sermaye birikimi ve aşırı kâr yasaklanmıştır. Ekonominin ahlaki ve dini prensipler temelinde düzenlenmesi ahilik birliklerinin en önemli özelliklerinden biridir. Ayrıca ahilik birliklerinin felsefi ve dini temelleri İslam filozofu Gazali'nin fütüvvetnamelerine kadar dayandırılmaktadır. Halil İnalıcık'a göre fütüvvetnamelerde aşırı kâr ve zenginleşme, ihtiyacın ötesinde kazanç peşinde koşmak, toplumu bir arada tutan ahlaki değerlere yönelik en büyük tehdit olarak görülmektedir (1969). Aşırı kâr peşinde koşmak vurgunculuk olarak kabul edilmekte, el emeği ve alın terinin ürünü olmayan her kazanç gayrimeşru sayılmaktadır. Ahilik birliklerinin Orta Çağ'dan gelen fütüvvetlere dayanan ahlaki değerlerinin Memleket Sandıkları'na kadar ulaştığı kabul edilmektedir.

Ne var ki Memleket Sandıkları'nın köylüler tarafından ne ölçüde benimsendiğine, Sandıkların toplumsal tabanla bağıının ne kadar güçlü olduğuna ilişkin elimizde net bilgiler yoktur. Osmanlı'nın ilk kooperatifleşme deneyimleri tüccar, tefeci kesimin spekülasyonlarına açık hale gelen küçük köylülüğü desteklemeyi ve korumayı amaçlayan girişimler olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar, aşağıda göreceğimiz gibi, ağırlıklı olarak bürokratların başlattığı, nizamnamelerle düzenlenen yapılarıdır.

Köy Bakkalları, tüketim kooperatifçiliğine doğru atılmış adımların erken dönem örneklerindedir. Aydın Valisi Kamil Paşa 1900 yılında yayımladığı genelgeyle köylülere, araçları devreden çıkararak, ürünlerini kendi ortaklaşa kurdukları bakkallarda satma çağrısı yapmıştır (Arıkan, 1988). O dönemde geniş bir tüccar ve tefeci kesim Aydın ve İzmir çevresinde etkinliğini artırmıştı. Bu araçlar kendilerine bağlı bakkallar üzerinden köylülere yüksek faizler ve fiyatlarla sürekli olarak borçlandırmaktaydı. Kamil Paşa'nın önerisi ise köylülerin koydukları paylardan oluşan sermayeyle kurulacak Köy Bakkalının köylünün ihtiyaçlarını ortaklaşa şekilde tedarik etmesi esasına dayanmaktaydı. II. Meşrutiyet yıllarında da tüketim kooperatifçiliği üzerine tartışmalar ve deneyimler giderek çeşitlenmiştir. Özellikle Ahmet Cevat, Teavün (yardımlaşma, dayanışma) Şirketleri adıyla tüketim kooperatifçiliği düşüncesinin yaygınlaşmasında önde gelen isimlerden biridir. Cevat, yayımlanan ilk kooperatifçilik kitabı olarak bilinen "İktisatta İnkılap: İstihlak Teavün Şirketleri" (İktisatta Devrim: Tüketim Dayanışma Şirketleri) adlı eserinde üretici ve tüketici arasındaki araçların ortadan kaldırılması, ticaretin millileştirilmesi, Avrupa'daki rekabetin ve sınıf mücadelelerinin yıkıcı etkilerinin Osmanlı'ya girmesinin önlenmesi gibi amaçlarla Teavün Şirketlerinin yaygınlaştırılması gerektiğini savunmaktadır (Ballı, 2019; Yıldırım, 2003). Ahmet Cevat'ın tüketim kooperatifçiliğini yaygınlaştırmaya yönelik çabaları çeşitli sonuçlar da üretmiştir. İstanbul'un ilk tüketim kooperatifi Fatih'in Çirçir mahallesinde kurulmuş, daha sonra farklı mahallelerde yayılarak bu sayı 11'e çıkmıştır (Ercin, 2006; Hazar, 1997). Hazar'ın verdiği bilgilere göre 1919 yılına kadar varlığını sürdüren bu kooperatifler savaş yıllarında halka ucuz gıda, şeker ve gaz yağı ulaştırılması gibi çeşitli roller de üstlenmiştir.

İmparatorluğun son dönemlerinde İzmir ve Aydın Çevresi dünya ekonomisiyle eklenerek tarımda ticarileşme sürecinin etkili olduğu bir bölgedir. Tarımsal satış kooperatiflerinin ilk örnekleri de bu bölgede ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi imparatorluğun son dönemlerinde gayrimüslim nüfusa bağlı şirketler tarımsal üretim ve ticarete hakimiyetini artırmış ve tekelleşmeye gitmiştir. Dolayısıyla kooperatifleşme, üreticinin korunması ihtiyacının yanında aynı zamanda milli bir mesele olarak da gündeme gelmiştir. O dönemde İttihat Terakki içinde tarımın millileştirilmesi ve gayrimüslim burjuvazi karşısında köylülüğün desteklenmesi amacıyla üretim ve tüketim kooperatifçiliğine önem veren yaklaşımlar da mevcuttu. Buna göre küçük çiftçinin ve köylülerin, aynı zamanda toprak ağası olan tefecilerden korunmasının yolu kooperatiflerden geçiyordu (Ahmad, 1996). Tarım satış kooperatifçiliğinin ilk örneklerinden biri Aydın'da kurulan İncir Himaye-i Ziraat Anonim Şirkettidir. Daha sonra "Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi" adını alan bu kooperatif, Ege'de incir ticaretini tekeline alan "The Smyrna Fig Packers Limited" isimli, İngiliz sermayeli ihracat sendikasına karşı incir üreticilerini örgütlemek amacıyla kurulmuştur (Ballı, 2019). Milli Aydın Bankası'nın kredi destekleriyle ayakta kalan bu kooperatif daha sonra Tariş adını alarak faaliyetlerine devam etmiştir.

4.1.1.2. CUMHURİYET'İN KURULUŞ YILLARI

Ülkemizde, Osmanlı döneminde oluşturulan temellerden sonra modern kooperatifçiliğe yönelik ilk adımlar henüz cumhuriyet kurulmadan önce atılmıştır. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı, Anadolu'nun işgal altında olduğu 1920 yılının 27 Eylül'ünde, bütün bu olağanüstü koşullara rağmen "Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı" meclise sunulmuştur. Savaş ortamında tasarının 77 maddesinden ilk 5'i görüşülüp ve kabul edilirken kanunun tamamının görüşülmesine

imkân kalmamıştır (Emiroğlu, 2021). Kabul edilen maddelerin ruhuna sinen düşünce yapısına bakıldığında, kooperatifçiliğin Anadolu'nun ekonomik kalkınmasının aracı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim burada ziraat müdürleri ve memurları ile öğretmenler için kooperatiflerin kurulmasını sağlamak bir "görev" olarak tanımlanmıştır (Mülayim, 2018). Savaşın ardından, yeni kurulacak devletin izleyeceği ekonomi politikasının belirlenmesine ihtiyaç duyuluyordu. 17 Şubat - 4 Mart 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde görüşülen dört ana başlıktan biri tarım/çiftçiler konusu olmuştur. Bu çerçevede ziraat mühendisleri öncülüğünde Türkiye Çiftçiler Birliği kurulmuş; **tarımda örgütlenmeye yönelik bu ilk adım** daha sonra kooperatifçiliğe de alan açmıştır.

Yine Cumhuriyet'in ilanından önce 19 Mart 1923'te Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün 24 numaralı yayını olarak "Kooperatif Şirketler" başlıklı kitapçık yayımlanmıştır. Vatanserverlik ile kırsal kalkınmayı, kırsal kalkınma ile de kooperatifçiliği geliştirmeyi ilişkilendiren ve dolayısıyla kooperatifçiliği bir "görev" olarak tanımlayan bu kitapçığın, bizzat Mustafa Kemal tarafından yazıldığı kanaati mevcuttur (Mülayim, 2018). Kitabın yayımlanmasıyla aynı dönemde, 1923 baharında, İktisat Bakanlığı tarafından "İstihsal, Alım ve Satım Kooperatifleri Nizamnamesi" çıkartılarak bu tüzüğe dayalı kooperatifler kurulmuştur. Yine de Cumhuriyet'in ilanı öncesindeki bu ilk girişim, Mustafa Kemal'in arzu ettiği boyutlara ulaşamamış, bunun için birkaç yıl daha beklemek gerekmiştir.

Kooperatifler kanununun yokluğunda, kooperatiflerin kurulabilmesi için gerekli yasal zemini daha güçlü bir şekilde oluşturabilmek için 5 Ocak 1924'te 396 sayılı yasayla Kara Ticaret Kanunu'nda değişiklik yapılarak "kooperatif yani ortaklık şirketi de ticaret şirketlerindedir" maddesi eklenmiştir. Bu kanunun Meclis'teki görüşmelerinde Atatürk "Türkiye gibi büyük

sermayelerden yoksun, Avrupa'nın muazzam sanayi ve sermayesi ile ulusal olmayan araçların saldırılarına karşı, ulusal ekonomiyi korumaya zorunlu bulunan bir memlekette, kooperatiflerin kurulması kesinlikle ulusal bir ihtiyaçtır" sözleriyle bu konudaki yaklaşımını ortaya koymuştur (Emiroğlu, 2021; Mülayim, 2018). Mustafa Kemal'in sözünü ettiği bu ulusal ihtiyacın karşılanmasını, bir anlamda ilk kooperatif kanunu sayılabilecek 24 Nisan 1924 tarihli ve 498 sayılı "**İtibari Zirai Birlikleri Kanunu**" dahi sağlayamamıştır. Her ne kadar bu kanuna dayanarak 1927'de İzmir'de kurulan "İtibari Zirai Birliği" Cumhuriyet döneminin ilk kooperatifi olsa da; kanunun uygulaması ülke genelinde sınırlı kalmış ve tabandan gelen bir kooperatifçilik hareketi oluşturulamamıştır.

Farklı alanlarda faaliyet gösterecek kooperatiflerin, örneğin tüketim kooperatiflerinin yasal çerçevesini oluşturan bir yasanın yokluğunda, kanunla kooperatif kurma yoluna gidilmiştir. 24 Mart 1925'te 586 sayılı yasayla Mustafa Kemal'in de kurucu ortak olduğu "Ankara Memurin Erzak Kooperatifi" kanunu kabul edilmiş, 21 Nisan'da bu kooperatif kurulmuştur. Bu, Ankara'nın kısıtlı imkânları dahilinde ihtiyaçlarını temin etmekte zorlanan memurların her tür ihtiyacını sağlamaya yönelik bir tüketim kooperatifiydi. Kooperatifin kurulması için Ankara'daki memurlara aylıklarının yarısı kadar avans tahsis edilip, kendilerine verilmeden kooperatife anapara olarak yatırılmış, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal kooperatifin bir numaralı, Başbakan İsmet İnönü ise iki numaralı üyesi olmuştur. Bizzat kooperatif kurmakla Mustafa Kemal'in sadece erzak ihtiyacı karşılamayı değil, yeni devletin yeni kadrolarına kooperatifçilik bilinci aşlamayı hedeflediği açıktır.

Cumhuriyet'in ilk yılları, özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün yaklaşımı doğrultusunda kooperatifçiliğin devlet politikası olarak benimsendiği ve üreticilere benimsetilmeye çalışıldığı yıllar olmuştur. O dönemde, uzun

süren savaşların ardından ülkede yeterli özel sermaye birikimi yoktu. 1929 ekonomik bunalımının da etkisiyle "devletçilik" ilkesi uygulamaya geçirildi. Devletçilik çerçevesinde ekonomide devlete önemli ama geçici olacağı umulan bir rol verilmiştir. Devletin rolü bir yandan temel ihtiyaçları karşılarken diğer yandan her alanda özel sermayeyi örgütlenmeye ve güçlenmeye, hali hazırda devletin üstlendiği görevleri ileride üstlenmeye sevk etmek olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk için kooperatifçilik tarımda, tüketimde ve diğer alanlarda tabanın birleşip, örgütlenip güçlenmesinin ve bu sayede güçlü bir özel sermaye birikimi oluşturmasının temel aracıdır. Özellikle tarım alanında üreticilerin imkânlarını birleştirerek masrafları azaltması, kredi olanağına kavuşması ve satışa araçlardan kurtulması amaçlanmıştır. Bu hedefleri hayata geçirmek için çeşitli adımlar atılmıştır: İlk olarak 1926'da çıkan 856 sayılı Ticaret Kanununda "Ticaret ortaklığı - kooperatif şirket" adıyla kooperatiflere yer verilmiştir. Ardından 1929'da 1470 sayılı "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu" kabul edilmiş ve bu yasaya dayanarak kısa sürede binlerce üretici yüzlerce kooperatif içinde örgütlenmiştir. Kooperatifçiliğin düşünsel boyutuyla ilgili eksikliği gidermek için 20 Mayıs 1931'de İstanbul Üniversitesi'nde "Türk Kooperatifçilik Cemiyeti" kurulmuş, bu dernek 1946'da Ankara'ya taşınıp "Türk Kooperatifçilik Kurumu" adını almıştır. İlk genel kurulunu Celal Bayar başkanlığında yapan bu derneğin kuruluş amacı kooperatifçiliğin, tavandan tabana bir yönelimle kooperatif kurması umulan çiftçi ve üreticilere anlatılması ve benimsetilmesidir. Halen faal olan bu dernek, Kooperatifçilik ve Karınca dergilerini yayımlayarak bu alana katkıda bulunmuştur.

Bu dönemde kooperatiflerin, Ziraat Bankası'nın tarım üreticilerine kredi sağlamasında önemli bir aracı rolü oynaması öngörülmüştü. 1929 sonrasında kooperatiflerin hem öneminin hem de sayısının hızla artması, yasal zeminde de 1470 sayılı kanunun eksikliklerini giderecek

yeni düzenlemelere ihtiyaç doğurmuştur. Böylelikle 1935'te 2834 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" ile 2836 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" kabul edilmiştir. Yapılan düzenlemelerle üretici olmayanların kredi kooperatiflerine üyeliği engellenirken, kredi kooperatifi üyelerinin satış kooperatiflerine üye olması da zorunlu tutulmuştur (Emiroğlu, 2021). 1929'daki 1470 sayılı kanuna göre kurulan kooperatiflerin çok büyük bölümü yeni kanuna uyum sağlayarak yenilenirken bir kısmı da tasfiye olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün arzu ettiği kooperatifçilik atılımının nihayet yaşandığı bu yıllarda yine bizzat kendisi ülke genelinde çoğalıp yayılmasını istediği tarım kredi kooperatiflerinin ilkinin kurmuştur. 30 Haziran 1936'da İçel Silifke'de Atatürk'ün bir numaralı kurucu ortağı olduğu Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi kurulmuştur. Hatta bu nedenle günümüzde de 30 Haziran tarihi bazı kooperatiflerce "kooperatif bayramı" olarak kutlanmaktadır.

1937'de Iğdır, İzmir ve Trakya'da tarım birlikleri kurulması planlanmıştır. Bunlar ihracat amaçlı satış kooperatifleri olacaktı. Ama sadece merkezi İzmir'de olan TARIŞ ile merkezi Giresun'da olan Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Fiskobirlik) kurulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ve sonra II. Dünya Savaşı sebebiyle 1930'ların sonundan itibaren kooperatifçilik hantesi ivme kaybetmiştir. Denebilir ki, 1940'ta Adana ve çevresindeki pamuk üreticilerinin satış kooperatifi olan Çukobirlik'in kurulmasını istisna sayarsak; 1950'ye kadar kooperatifçilik alanında önemli ve somut bir gelişme yaşanmamıştır.

Kısaca, 1929 ekonomik bunalımından II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki dönemde, Türkiye'de yeterli özel sermaye birikimi olmadığı için devletçi bir ekonomi ve bunun aracı olan bir kooperatifçilik anlayışı hâkim olmuştur. Savaş sonrasında dünyaya açılan, özel sermayeye dayalı, liberal bir ekonomi anlayışı gelişmiş, bu anlayış siyasi ifadesini 1950'de Demokrat Parti

(DP)'nin iktidara gelmesiyle bulmuştur. Yine de uygulamada, devletin ekonomideki ağırlığının önemini koruduğu; dolayısıyla kooperatiflerin de liberal ekonominin bağımsız aktörleri olmaktansa devlette göbük bağıny koruyan, tavandan örgütlenen niteliğini sürdürdüğü söylenebilir.

4.1.1.3. 1950-1960 DÖNEMİ

Atatürk'ün kooperatifçilik politikasında bir numaralı destekçisi olan Celal Bayar'ın DP döneminin cumhurbaşkanı olması, dünyada ve Türkiye'de liberal ekonomi anlayışının güçlenmesi ve makineleşmeyle tarımsal üretimin artması sonucunda 1950'den itibaren kooperatifçilik yeniden gelişmeye başlamıştır. İlk olarak esnaf, sanatkâr ve küçük sanayicilerin yaşadığı kredi sorununu çözmek amacıyla, esnaf ve sanatkârlar kefalet kooperatiflerinin kurulması yoluna gidilmiş, bunların ilki olan Ankara Esnaf Kefalet Kooperatifi 1951'de kurulmuştur. Benzer örnekler ülke genelinde hızla çoğalmış, 1954 yılında çatı örgütü olan Esnaf Kefalet Kooperatifleri Birliği hayata geçmiştir.

Bununla birlikte kooperatifleşmenin asıl güçlendiği alan yine tarım olmuştur. 1951'de şeker sanayinin geliştirilmesi amacıyla Adapazarı'nda kurulan ilk pancar ekicileri kooperatifini ülkenin her yerindeki benzerleri izlemiş, daha sonra bunlar birleşerek Pankobirlik'i kurmuştur.

1952'de Antalya Pamuk Narenciye ve Muz Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Antbirlik); 1954'te Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifi (Marmarabirlik); 1954'te Isparta'da Gül Birlik kurulmuştur. Tarım dışı sektörlerde ise dikkat çekici gelişme, 1958'de ilk sigorta kooperatifi olan Birlik Sigorta'nın kurulmasıdır.

Yaşanan gelişmeler, yasal düzenlemelerin de güncellenmesi ihtiyacını doğurmuş, bu amaçla 1956'da kabul edilen yeni Türk Ticaret Kanunu'nda kooperatif şirketler yeniden düzenlenmiştir. Bununla birlikte kooperatiflerin sicillerinin tutulması,

yeniden sınıflandırılması, denetlenmesi gibi ihtiyaçların yeni bir kooperatifler kanunuyla karşılanması gerekiyordu. Bu doğrultuda M. Colombain projesi ve Yusuf Sami Atasagun'un projesi gibi girişimler olsa da yeni bir kooperatifler kanunu DP döneminde çıkarılmamıştır (Emiroğlu, 2021; Memioğlu, 2017).

4.1.1.4. 1960-1980 ARASI; DEVLETTEN BAĞIMSIZ, ÖZERK KOOPERATİFÇİLİĞİN GELİŞİM YILLARI

1960-1980 yılları arasında Türkiye'de kooperatifçilik hızlı bir gelişme eğilimi göstermiş, bu dönem halkın sahiplendiği demokratik bir kooperatifçilik hareketinin doğuşuna tanıklık etmiştir. Bunda kooperatifçiliğin geliştirilmesi doğrultusunda güçlü bir politik yönelimin etkili olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarından kurulan kooperatifler önemli sayılacak bir gelişme gösterse de kırsal nüfusun karşılıklı yardımlaşma arzusunun karşılayan yapılar olamamış, devletin yakın denetiminde kalmışlardır. Nitekim kooperatif üyelerinin genel kurul toplantılarında aldıkları kararların, yönetmeliklerin ilgili bakanlığın onayından geçmesi şart koşulmuştur (Penninx ve Renselaar, 1979). 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında yeni rejimin kooperatifleri sahiplendiği söylenebilir. Nitekim 1961 Anayasa'nın 51. Maddesi kooperatifçiliğin geliştirilmesi temel bir ilke olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda kooperatifçilik ilk defa anayasada yer almış, "Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri" almakla sorumlu kılınmıştır (Anayasa, 2022).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), halkın kooperatif, dernek vb. yapılarda örgütlenmesini toplumsal kalkınmanın bir aracı olarak görmekteydi. Plan, tarımdaki gelişmeyi ve üretim artışını, bu sektörde çalışanların rasyonel çalışma usullerini benimsemesine, eğitim, tarım eğitimi, yayın işleri ve özellikle kooperatifleşme hareketinin gelişmesine bağlamaktaydı

(DPT, 1963). Sonraki kalkınma planlarında da kooperatiflerin desteklenmesi genel bir tutum olarak devam etmiştir. Böylelikle daha önceleri devletçe kurulan ve düzenlenen kooperatiflerin tersine, küçük çiftçilerin kooperatifler kurması teşvik edilmiş, devlet kendi işlevlerini, kooperatifçilik hareketinin gelişmesi için elverişli koşulların oluşturulmasıyla sınırlandırmıştır. Bu kapsamda 1962 yılında İmar ve İskân Bakanlığı içindeki kooperatifler dairesi, köylerde kooperatifçiliği desteklemeye ve Devlet Planlama Teşkilatıyla işbirliği içinde tedbirler almaya başlamıştır. 25 Aralık 1963 tarihli, 6/3349 sayılı kararnameyle kurulan Köy İşleri Bakanlığı'nın ilk işlerinden biri, köy kooperatiflerinin envanterini çıkartmak olmuş ve kooperatiflerin toplam sayısının 158 olduğu tespit edilmiştir. Bu kooperatiflerin üçte birinin faal olduğu ve bunlar içinde 12 kooperatifin 9 ile dağılmış olduğu görülmüştür. Bu 12 kooperatifin kendi projesi ile civar yöreler için bir gelişme merkezi olması ve kırsal kalkınmaya katkıda bulunması hedeflenmiş ve bu kooperatifler pilot kooperatifler olarak seçilmiştir (Penninx ve Renselaar, 1979).

Kaynak sorunun aşılması doğrultusunda hayata geçirilen en önemli politika, 1964'te hazırlanan "Dış ülkelere işgücü ihracında kooperatif kuran köylülere öncelik tanınması projesi"dir. Bu proje 1961'den itibaren Türkiye'nin dört bir yanından yurt dışına çalışmak için giden işçilerin, birikimlerinin kırsal bölgelerin kalkınmasına katkı sağlaması için gerçekleştirilmiştir (Penninx ve Renselaar, 1979). Köy İşleri Bakanlığı'nın koordinatörlüğünde Bakanlıklararası bir komite tarafından hazırlanan projenin amacı; 1- Dış ülkelere giden işçilerin tasarruflarını yurda göndermelerini ve 2- İşçilerin yurda gönderdikleri paraların kooperatifler vasıtasıyla verimli alanlara yatırılmasını sağlamaktır (Mülayim, 1976). Projeye göre, her köy kooperatifinden asgari 20 ortak öncelikli olarak yurt dışına gönderilecek, ardından her ortak tasarruflarından bir kısmını yurda göndererek, gitmeden önce

taahhüt ettiği kooperatif sermayesine katılım paylarını ödeyecekti. Böylece kooperatiflere önemli bir yatırım imkânı sağlanacaktı. Söz konusu projeye 1965 yılında deneme amaçlı başlanmış ve 1966 yılında uygulamaya geçilmiştir. Bu proje büyük ilgi görmüş ve kısa zamanda yüzlerce kooperatif girişimi ortaya çıkmıştır (Mülayim, 1976).

Bu dönemde çok yönlü ve çok amaçlı kırsal kooperatifler olan köy kalkınma kooperatifleri kurulmuştur. Tarımsal kredi ve satış dışındaki konularda faaliyet gösteren köy kalkınma kooperatifleri; üretimle, tüketimle, çeşitli ortaklaşa yerel çalışmalarla ilgilenmiştir. Dışsal motivasyonlarla ortaya çıkan bu kooperatiflerin 1965'ten sonra hızla yayılmasında, özellikle kimi siyasal partilerin o dönemki yönelimleri etkili olmuştur (Geray, 1992).

TABLO 9 TARIMSAL AMAÇLI KOOPERATİFLERLE İLGİLİ SAYISAL GELİŞMELER (1965-1976)

Kooperatifler	Kooperatif Sayısı		Ortak Sayısı	
	1965	1976	1965	1976
Tarım Kredi	1.734	2.055	1.091.182	1.316.027
Tarım Satış	209	658	153.413	330.416
Köy Kalkınma (1)	686	8.320	5.000	967.000
Pancar Ekiciler (2)	18	20	830.000	442.500
Toprak-Su	40	1.312	2.000	77.800
Çay Kooperatifleri	8	78	18.000	39.750
Hayvancılık Kooperatifleri		353		37.400
Balıkçılık	49	245	6.000	22.150
Orman-Köy Kalkınma		595	1.000	38.000
T.T. Reformu		4		1.027
Toplam	2.744	13.640	2.106.595	3.272.070

Kaynak: Türkiye Yıllığı 1983 (Başbakanlık, 1983). (1) 1965 rakamı 1968'e aittir. (2) 1965 rakamı 1967'e aittir.

1965 yılında köy kalkınma kooperatiflerinin sayısının 128 olduğu belirtilmektedir (Geray 1992). 1968-1976 yılı verilerine baktığımızda tarımsal amaçlı kooperatifler ve ortak sayılarındaki artışın büyük bir kısmının köy kalkınma kooperatiflerinden kaynaklandığı görülmektedir. 1968 yılında 686 olan köy kalkınma kooperatiflerinin sayısı 1976'da 5.000'e yükselmiş, ortak sayısı ise 8.320'den 967.000'e çıkmıştır (bkz. Tablo 9). Toprak-Su Kooperatifleri, Çay Ekicileri Kooperatifleri, Orman Köyleri Kooperatifleri, Balıkçılık Kooperatifleri, Hayvancılık Kooperatifleri, Pancar Ekicileri Kooperatifleri, Elektriklendirme Kooperatifleri ile Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri de Köy İşleri Bakanlığı tarafından Köy Kalkınma Kooperatifi olarak kabul edilmiştir (Penninx ve Renselaar, 1979).

Tarım alanındaki kooperatifler açısından önemli bir dönüm noktası da köy kalkınma kooperatiflerinin gönüllü olarak bölgesel ve ulusal birliklere katılmasıdır. 1968'de köy kooperatiflerinin yedisi bir araya gelerek **Türkiye Köy Kooperatifleri Birliği**'ni kurmuştur. Köy kooperatifleri için yetiştirme, eğitim ve danışma organı olarak **Türk Kooperatif Enstitüsü** de bu tarihte kurulmuştur (Penninx ve Renselaar, 1979).

24 Nisan 1969 günü kabul edilip 10 Mayıs 1969 tarihinde yürürlüğe giren ve belli değişikliklerle hâlâ yürürlükte olan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu yine bu dönemde yasalaşmıştır. Yasanın çıkmasından sonra kooperatifler önemli bir gelişim göstermiştir. Yine bu yasa, önceki düzenlemelerin aksine bütün kooperatiflerin birlik ve merkez birliği ve milli kooperatif birliği şeklinde örgütlenmesine olanak sağlıyordu (Geray, 1992; Cura, 1977; MBS, 2022). Bu kapsamda ilk olarak Tarım Satış Kooperatifleri Merkez Birliği TARKO kurulmuştur. Daha sonra Esnaf Kefalet Kooperatifleri Birlikleri ve Merkez Birliği, Pancar Kooperatifleri Birliği ve Çay Kooperatifleri Birlikleri kurulmuştur (Mülayim, 1976). 1971'e kadar kurulan bölgesel birliklerin sayısı 21 olmuş, 12 Mart 1971 askeri darbesi sonrasında yapılan düzenlemeyle Türkiye Köy Kooperatifleri Birliği dağıtılmış, sonrasında 9 bölgesel köy kooperatifi birliği, Köy-Koop adını verdikleri bir birlik kurmuştur (Penninx ve Renselaar, 1979). Köy-Koop, devletin nicel ve nitel anlamda yapamadığı hizmetleri sürdürme gayretiyle 1960'ların sonlarından itibaren kooperatiflerin çıkarlarını temsil etmeye çalışmıştır (Mülayim, 1976). Bu kapsamda Köy-Koop'un 1970'lerin ikinci yarısında Romanya'dan, o dönem karborsaya düşen

Universal marka traktörleri, piyasanın çok altında fiyatlarla temin etmesi, büyük bir başarı olarak değerlendirilmektedir. Piyasada fiyatı 160 bin, resmi olarak 130 bin lira olan bu traktörler 91 bin TL'ye üreticiye ulaştırılmıştır. Bu süreçte 12.500 traktör, üreticisiyle buluşturulmuş, bu alım satım kapsamında Romanya'ya 2.500.000 litre şarap satımı için anlaşma yapılmıştır. 1977 yılında Köy-Koop Universal traktörlerin Türkiye'de üretimi için Romanya'yla anlaşmıştır. Köy-Koop o dönemde İCA tarafından en dinamik üye olarak tanımlanmış, İCA öncülüğünde Bulgaristan ve Fransa'daki kooperatiflerle "kooperatiften kooperatife alışveriş" başlıklı bir projenin parçası olmuştur.

Bu dönemde Köy-Koop'un temel amaçları; toplu üretim, ortaklaşa makine kullanımı, tarım girdilerinin aracısız temini, banka edinimi, tarım ürünleri alımı ve satımı, Köy-Koop pazarlarının açılması olmuştur (Ülgen, 2008). Birlik, bir kooperatif bankası kuruluşu için çaba sarf etmiş, tarım ilaçlarının uygun fiyatla temini için çalışmalar yapmış, kooperatif eğitimleri vermiş, 51 ilde 800 kadar Halk Pazarı açmıştır. Hızlı bir gelişim gösteren Köy-Koop son dönemlerinde kendi içindeki görüş ayrılıkları ve bölünmeler nedeniyle önemli bir prestij kaybına uğramıştır (İlbaş, 1999). 1970'li yılların ikinci yarısında siyasette yaşanan kutuplaşma sonucunda 1977 yılında Hür-Koop isimli bir birlik daha kurulmuştur (Penninx ve Renselaar, 1979).

Bölgesel ve merkez birliklerini (Köy-Koop'u) oluşturan köy kalkınma kooperatiflerinin önemli bir bölümü demokratik kooperatifçiliğin 12 Eylül sonrası askeri yönetimden en büyük darbeyi yiyen kesimi olmuştur. Köy-Koop Merkez Birliği yöneticileri tutuklu olarak yargılanmış, kimi birliklerin etkinlik göstermeleri yasaklanmış, ekonomik baskılar yüzünden dağılmak zorunda bırakılmış, borçlarını ödeyemez duruma getirilmişlerdir. İşletmelerden çoğu, alacaklı bankalar aracılığıyla kasaba eşrafına yok pahasına satılmıştır (Geray, 1992).

Tarım satış kooperatifleri alanında ise 1963'ten itibaren uygulanan tarımsal destekleme alımları, tarım satış kooperatif birliklerinin devletin vesayetine girmesine yol açmış, kooperatiflerdeki devlet vesayeti arttıkça da birlikler popülist politikaların bir aracı haline gelmiştir. Bu anlamda söz konusu kooperatif ve birlikler bağımsız hareket edememiştir (Ballı, 2019).

Bu dönemdeki bir diğer önemli gelişme de kredi kooperatiflerini adeta Ziraat Bankası'nın birer şubesi olarak kabul eden 2836 sayılı kanunun yürürlükten kaldırılmasıdır. Onun yerine, 28.4.1972 tarihinde 1581 sayılı **Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu** yürürlüğe girmiştir. Bu kanun Tarım Kredi Kooperatifleri üzerinde Ziraat Bankası'nın vesayetini sınırlandırmış, bölge birlikleri, merkez birlikleri, bankalar ve sigorta teşkilatları kurma yetkileri bu kurumlara tanınmıştır, aynı zamanda Tarım Kredi Kooperatifleri çok amaçlı kooperatif şekline dönüştürülmüştür. Yasayla ortak ürünler üzerinden ticaret ve komisyonculuk yapanlar ile faizle para ve mal olarak kredi verenlerin söz konusu kooperatiflere giremeyeceği hükme bağlanmış; böylece tefecilerin kooperatiflere girme yolu kapanmıştır. Ancak, Merkez Birliği Genel Müdürü'nün Bakanlar Kurulu kararıyla atanması, tüm olumlu adımlara rağmen kooperatiflerin devlet tarafından kontrol edilmesi çabasının devam ettiğini göstermiştir (Cura, 1977; Dinçer, 1995).

Bu dönemde tarım dışı kooperatiflerde de önemli gelişmeler olmuştur. Tüketim kooperatifleri, özellikle 1970'lerin ikinci yarısında yüksek fiyat artışlarına karşı bir tepki olarak, semtlerden fabrikalara kadar pek çok yerde kurulmaya başlanmıştır (Dinçer, 1995). 1971 tarihli ve 1475 sayılı İş Kanunu'nun 22. maddesinde yapılan düzenleme, tüketim kooperatiflerinin kantinler şeklinde ülke çapında yaygınlaşmasını sağlamıştır. Buna göre kent ve kasabalardan uzak işyerlerinde işçilere ve ailelerine yiyecek, içecek, giyecek ve yakacak gibi maddeleri satmak

için kantinlerin açılması zorunlu kılınmıştır. Böylece 1970 yılında 671 olan tüketim kooperatiflerinin sayısı 1978'e gelindiğinde 2601'e yükselmiştir (Emiroğlu, 2021).

Konut kooperatifçiliğinde de bu dönemde önemli gelişmeler görülmektedir. 1961 Anayasası sonrasında sosyal konut sıklıkla konuşulmaya başlanmıştır. 1965 yılında Kat Mülkiyeti Kanununun çıkması kooperatiflere çok katlı binalar üretme olanağı sağlamıştır. 1966 tarihli 775 sayılı Gecekondu Kanunu'yla, dar gelirlielerin barınma sorununun çözümüne yönelik tedbirler alınmış, kamunun ucuz arsa ve konut üretmesi hedeflenmiş, vergi muafiyetleri ve kredi kolaylıkları getirilmiş, gecekondu önleme bölgelerinde kooperatifler teşvik edilmiştir. 1163 sayılı kanunla daha önce Ticaret Kanunu'yla kurulan ve işletilen konut kooperatiflerinin önü açılmış, bunların sayısında hızlı bir artış sağlanmıştır (Kurşuncu, 2021; Dinçer, 1995). 1950-1960 arasında kurulan konut kooperatifi sayısı 18 iken, bu sayı 1960-1970 arasında 166, 1970-1980 arasında 1490 olmuştur (Kurşuncu, 2021). Bu dönemde sendikaların ön ayak olduğu konut kooperatifleri de görülmektedir. Türk-İş 1975 yılında bir kooperatif fonu oluşturularak tüketim ve yapı kooperatiflerine kredi olanağı sunmuş ve bu kapsamda Tükobirlik tüketim kooperatifleri birliğini kurmuştur (Emiroğlu, 2021). Sendikaların kurduğu konut kooperatiflerine DİSK'e bağlı Türkiye Maden-İş'in konut kooperatifleri (Öngel, 2019) ile Türk-İş'in Ankara'daki Aydınlukevler Sitesi örnektir. Bu dönemde Yol İş sendikası yaygın bir kooperatif ağı ve bunun üzerinde Yol-Koop adında bir birlik kurmuş (Dinçer, 1995), yine Türkiye Maden-İş sendikası, işçi yoğun bölgelerde kurulan Halk-Koop'ları desteklemiş ve teşvik etmiş, üretim ve tüketim süreçlerini yönlendirdiği işçi pazarları kurmuştur (Öngel, 2019).

Diğer sektörlere bakacak olursak; eczacılar kooperatif hareketine 1977'de katılmaya başlarken, 1979'da taşıyıcılar (hamallar) ilk emek kooperatifini hayata geçirmişlerdir (Geray, 1992).

4.1.1.5. 1980 SONRASI NEOLİBERAL DÖNEMDE KOOPERATİFÇİLİK DENEYİMLERİNİN ÇÖZÜLÜŞÜ

12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri darbe, Türkiye'de toplumsal bir altüst oluşa neden oldu. 24 Ocak 1980 tarihinde açıklanan yeni liberal ekonomik politikaların hayata geçirilmesi için otoriter, baskıcı yöntemlere ihtiyaç duyulmaktaydı (Öngen, 2003). Bu süreçten en zararlı çıkan toplumsal örgütlenmeler oldu. 1982 Anayasası'nın kooperatiflerle ilgili hükümleri de bu anlayışı yansıtmaktadır. Anayasanın 171. maddesinde "devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin artırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirler alır" denilerek, gelişmesi desteklenecek kooperatifler için subjektif kriterler konmuştur. Ayrıca "Kooperatifler, devletin her türlü kontrol ve denetimine tabi olup, siyasetle uğraşamaz ve siyasi partilerle işbirliği yapamaz" denilerek (bu madde 1995 yılında kaldırılmıştır) kooperatiflerin devletin himayesinde faaliyet yürüteceği net olarak ifade edilmiştir (MBS, 2022b). Bu durum, başarısı tartışmalı olsa da 1960'larla birlikte devletten bağımsızlaşma eğilimi gösteren ve tabandan gelişen demokratik kooperatifçilik hareketinin tasfiyesi olarak değerlendirilebilir.

Dördüncü Kalkınma Planı (1979-1983) ile Beşinci Kalkınma Planı (1984-1989) karşılaştırıldığında kooperatiflere yönelik iki farklı eğilimi net olarak görmek mümkündür. Dördüncü Kalkınma Planı'nda (1979-1983) dönemin iktidarının kooperatiflere yaklaşımını temsil edecek şekilde, kooperatifler merkezi bir yerde tanımlanırken, Beşinci Kalkınma Planında kooperatiflere son derece az yer verilmiştir (SBB, 2022c; SBB, 2022d).

Nitekim 1984 tarihinde çıkartılan 237 ve 238 sayılı yasa gücündeki kararname, devletin kooperatifler üzerindeki etkinliğini artırmış ve Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı'na geniş yetkiler verilerek kooperatifler bakanlığa bağlı kılınmıştır. Böylelikle temel

kooperatifçilik ilkelerinin başında yer alan demokratik yönetim ilkesi zedelenmiştir. Bu kararname kooperatif yönetimine atanmış kişileri sokma, seçilmiş organları yargı kararı olmaksızın görevden alma, yerine yenilerini atama gibi sonuçlara neden olmuş ve kooperatiflerin gelişmesine ket vurmuştur (Geray, 1992; Ecevit, 1984; R.G., 18.06.1984).

1989'da 1163 sayılı kanuna dayanarak, "köy kalkınma kooperatifleri", "tarımsal kalkınma" kooperatiflerine dönüştürülmüştür. Bu dönemde tarımsal kalkınma kooperatiflerinin sayısında ciddi boyutta azalma yaşanması, ilgili bakanlığın köy kalkınma kooperatiflerinin canlandırılması için yeterli çaba göstermediği şeklinde yorumlanmıştır (Geray, 1992). Yine kırsal kesimdeki kooperatif sayısının 1957-1983 arasındaki dönemde kâğıt üzerinde de olsa zirve noktasına ulaştığı, 1990'ların başında söz konusu kooperatiflerin sayısının yarıdan fazla azaldığı tespit edilmektedir.

Bu süreçte kırsal kesimde kooperatiflerin etkinliği azalırken, konut kooperatiflerinin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. 1969-1979 yıllarında kurulan tarım dışı kooperatiflerin yaklaşık üçte ikisi konut kooperatifi iken bu oran 1980-1991 yıllarında %90,6'ya yükselmiştir. Sadece 1987 yılında kurulan konut kooperatif sayısı 5.201 ile 1969-1979 yılları arasında kurulan toplam konut kooperatiflerinin sayısından fazladır. Konut kooperatifi sayılarındaki büyük patlama, 1984 yılından sonra yaşanmıştır. Bunda, birincisi 1981'de, ikincisi 1984'te çıkarılan Toplu Konut yasalarının ve Toplu Konut Fonu'nun etkisi olmuştur. Bu fon sayesinde çok sayıda kooperatif ve kooperatif birliği kurulmuştur. 1984-1994 yılları arasında kredi verilen 949.696 konutun %85,7'sinin kooperatiflerce üretildiği görülmektedir (Sey, 1998; Geray, 1992). 1989'dan itibaren kooperatif konutlarından konut edinme şartları arasında "başka konutu bulunmama" şartı kaldırılmış, bu durum düşük gelirli kesime ucuz konut üretmesi temelindeki konut kooperatifçiliği yerine orta-orta üst gelir gruplarına yönelik yatırım amaçlı konutların ve yazlık konutların

üretimine neden olmuştur (Kuşuncu, 2021). Özellikle 1990'lı yıllarda konut kooperatifçiliği yolsuzluklarla anılmaya başlanmıştır. Bu durum toplumda kooperatifçilik fikrine yönelik bir güvensizliğin oluşmasının temel nedenlerinden biri haline gelmiştir. Hükümetler, yolsuzluk iddiaları nedeniyle kooperatiflere yönelik yaklaşımını değiştirmiş, konut kooperatiflerine sağlanan pek çok muafiyet ve istisna kaldırılmıştır (Kılıç, 2014).

Sonuç olarak Türkiye'de, tarım satış ve kredi kooperatifleri ile sık sık başarısızlık ve yolsuzlukların gündeme geldiği konut yapı kooperatifleri, kooperatifçiliğin görünen yüzü olmuş (KGM, t.y.) 1980 askeri darbesiyle başlayan süreçte kooperatifçilik toplum nezdinde hızlı bir itibar kaybı yaşamıştır.

4.1.2.2000 SONRASI KOOPERATİFÇİLİKTE YENİ DÖNEM

Türkiye'de modern kooperatifçiliğin gelişiminde 2000'li yılları yeni bir dönemin başlangıcı olarak görmek mümkündür. Bu yıllarda, özellikle de son 10 yılda Türkiye'de kooperatifler nitel ve nicel açıdan yeni bir gelişme, çeşitlenme, çoğalma sürecine girmiştir. Son yıllarda merkezi devlete bağlı kooperatifçilik ve konut kooperatifçiliği geleneğinin geride bıraktığı olumsuz imaja rağmen topluluk, kooperatif tipi örgütlenmeleri yeniden gündemine almış görünmektedir. Türkiye'nin farklı kentlerinde bakanlıklar, mülki amirler ve STK'ların desteklediği kadın kooperatifleri, özellikle Ege Bölgesi'nde yerel yönetimlerin desteklediği tarımsal kalkınma kooperatifleri, büyükşehirlerin semtlerinde kurulan tüketim kooperatifleri gibi çeşitli örnekler bu yeni döneme damgasını vurmuştur. Ayrıca Türkiye kooperatifçilik geleneği içinde görmeye alışık olmadığımız farklı sektörlerde de kooperatif örnekleri ortaya çıkmıştır. Sosyal kooperatifçilik deneyimleri yanında bilişim, basın yayın, eğitim, enerji gibi alanlarda yeni ve özgün deneyimler kuruluş ve gelişme sürecindedir (Yıldırım ve Öngel, 2019). Mevcut istatistikî veriler de yine bu alanda yaşanan değişime

yönelik önemli ipuçları vermektedir. 2021 yılının ilk altı ayı ile önceki yılın aynı dönemi karşılaştırıldığında, kurulan kooperatif sayısı yüzde 15,9 artarken, kapanan ve tasfiye olan kooperatif sayısında da yüzde 35,4'lük azalış ortaya çıkmıştır (Köne, 2021). Öngel'in çalışmasında 2016 yılından itibaren kurulan kooperatif sayısında düzenli artış yaşandığı saptanmıştır (2021). Toplumun farklı kesimlerinden gelen kooperatifleşme ihtiyacı kendisini açıkça gösterirken nicelik ve nitelik bakımından yaşanan hızlı değişimi nasıl açıklayabiliriz? Bu sorunun cevabını bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağız.

4.1.2.1. SOSYOEKONOMİK DÜZENLEMELER VE KAMUSALLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

2008 Krizinden bu yana dünya genelinde küresel kapitalizmin ürettiği sosyal adaletsizlikler, ekolojik tahribat ve gıda krizi yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bu süreçte özel sektör ve serbest piyasa eksenli, sınırsız büyüme anlayışına yaslanan neoliberal paradigmaya duyulan inanç büyük ölçüde sarsılırken, dünya genelinde alternatiflere yönelik arayışlar artmıştır. gıda, ekoloji, göç hareketleri yanında artan toplumsal adaletsizlikler ve güvensizlikler, küresel sistemi yeni bir dönüşüme zorlamaktadır. Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü 2008 ve 2021'de yayımladığı raporlarda detaylı bir şekilde endüstriyel gıda rejiminin ülkeler üzerinde neden olduğu sorunlara yer vermiş ve tarım alanında politika değişikliğine gidilmesi gerektiğini savunmuştur (UN FAO, 2008; UN FAO, 2021). Son yıllarda AB ülkeleri arasında imzalanan Yeşil Mutabakat Sözleşmesi temelinde planlanan dönüşüm, reform ihtiyacının ne kadar can yakıcı hale geldiğini göstermektedir. Sağlıklı beslenme, sosyal adalet ve ekolojik ilkeler temelinde çeşitli sektörlerin yeniden düzenlenmesi Yeşil Mutabakat dönüşüm paketinin öne çıkan başlıkları haline gelmektedir (Yıldırım ve Yıldırım, 2021). Aynı süreçte küresel ve ulusal örgüt ve kurumların yanında farklı ülkelerdeki taban örgütlenmelerinde de alternatif söylem ve pratiklere yönelik ilgi

artmıştır. Değişim ihtiyacı; sürdürülebilirlik, agroekoloji, slow food hareketi, organik tarıma yönelik artan ilgi, küçük üreticiliğin desteklenmesi, dayanışmacı/katılımcı iş yapma biçimlerinin yaygınlaşması gibi çeşitli uygulamalarla kendisini göstermektedir. Görüldüğü gibi değişim ve reform ihtiyacı, sistemin mimarlarından çeşitli toplumsal kesimlere kadar dünya genelinde yaygınlaşan bir özellik göstermektedir.

Söz konusu reform ve dönüşüm ihtiyacı Türkiye'de de yansımalarını yeni kooperatiflerin kurulması biçiminde göstermiştir. Son yıllarda kooperatifçiliğin geliştirilmesi, toplumun bütün kesimlerinin üzerinde uzlaştığı bir çözüm önerisi haline gelmiştir. Peki bu çözüm nasıl yeniden gündeme geldi? Bu soruyu cevaplamak için birkaç adım geriye, 2000'li yılların başına dönmemiz gerekiyor. 2000'li yıllar Türkiye'de neoliberal kalkınma paradigmasının radikal biçimde uygulandığı ve aynı zamanda sonuçlarının belirgin bir şekilde ortaya çıktığı yıllardır. 2000'li yılların başında Dünya Bankası'yla yapılan ARIP Anlaşması ve Kemal Derviş öncülüğünde başlatılan kapsamlı dönüşüm programı, tarımda yeni bir süreç başlatmıştır. Bilindiği gibi Türkiye'de 1970'li yıllarda merkezi devlet bünyesindeki tarımsal üreticiler, gıda ve girdi piyasasını düzenleyecek güçlü bir kurumsal yapıya sahipti. Buna göre İç Anadolu'da TMO, Doğu Anadolu'da Et ve Balık Kurumu, Doğu Karadeniz'de Çaykur, Orta Karadeniz'de Fiskobirlik, Ege Bölgesinde Tarış, Çukurova'da Çukobirlik olmak üzere çeşitli kooperatifler ve kurumlar aracılığıyla merkezi devlet farklı bölge ve ürünlerde etkili bir tarım politikası yürütülebiliyordu (Akad, 1987). Bu yapının en önemli özelliği serbest piyasanın işleyişinden doğan aksaklıkların düzenlenmesi ve ürün ve girdi piyasalarına yapılan müdahalelerle üreticilerin toprakta tutulmasıydı. 2000'li yıllarda başlatılan yoğun özelleştirme programı, merkezi devleti müdahale araçlarından yoksun bırakırken tarım ve gıda alanında çok uluslu ve yerli şirketlerden oluşan geniş bir grup etkinliğini artırmaya başlamıştır (Ayдын, 2010).

1990'lı ve 2000'li yıllarda Türkiye'de tarım ve gıda alanında yaşanan hızlı dönüşüm kamuoyunun ve akademik çevrelerin de en çok tartıştığı konulardan biri olmuştur. Bu süreçte devlet kooperatifleri ve kurumlarının verimsiz işleyen hantal yapılar haline geldiği, üzerinde en çok durulan noktalardan biridir. Kooperatifçiliğin gelişimi adına yapılan itirazlarda da bu kurumların gücünü çiftçilerden almadığı, büyük ölçüde merkezden atanan bürokratlarca yönetildiği, kısıtlı dayanışma imkanları sunduğu gibi eleştiriler görmekteyiz (Aykaç, 2018; Oral, 2013). Bu tartışmalar devam ederken tarım ve gıda alanında sınırsız kâr ve büyüme arayışı içinde hareket eden şirketlerin faaliyetlerinin beraberinde getirdiği sorunlar da günden güne artış göstermektedir. Mevcut piyasa koşullarında üretimi sürdürmesi mümkün olmayanlar üretimi terk etmeye başlamış, 2000'li yılların başında 7,2 milyon olan tarımsal istihdam 2021 yılında 4,9 milyona düşmüştür (TUIK, 2021). Tarımda yaşanan çözümlenemeyen kentsel işsizlik ve güvencesizlik sorunlarını derinleştirirken, özellikle dezavantajlı gruplar bu sorunları daha yoğun bir şekilde hissetmektedir. Aynı süreçte üretimde ve gıdanın işlenmesinde yoğun kimyasal kullanımı, beslenme ve halk sağlığı sorunlarının yanı sıra ekolojik sorunları da beraberinde getirmektedir. Tarımda yoğun kimyasal kullanımına bağlı üretimle birlikte gıda üretiminde usulsüzlük ve hile de yaygın uygulamalar haline gelmiş, Tarım Bakanlığı gıdada taşış ve hile yapan şirketlerin isimlerini düzenli olarak yayımlamaya başlamıştır (Doğan, 2019). Yine 2008 krizi sonrasında dünya genelinde gıda fiyatlarındaki artışlar ve pandemi sürecinde üretim ve tedarik sistemlerindeki aksamalar, halkın geniş kesimlerinin ucuz ve sağlıklı gıdaya erişiminde serbest piyasa aktörlerinin yetersiz kaldığını göstermektedir. Özetle, serbest piyasa kurumlarının göç, istihdam, gıda, beslenme, ekoloji alanında derinleşen toplumsal sorunlar karşısında yetersiz kaldığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2011'de başlayan Suriye Savaşı sonrasında da Türkiye'nin büyükşehirlerine yönelen yoğun göç dalgası, istihdam ve sosyal uyum açısından toplumsal sorunları derinleştiren etkileri beraberinde getirmektedir. Bütün bu gelişmeler Türkiye'de tarımsal gıda, istihdam, sosyal uyum, göç gibi oldukça farklı alanlarda yeni kamusal politika ve uygulamalara duyulan ihtiyacı artırmıştır. Aynı süreçte toplumun farklı kesimlerinin bu ihtiyaca cevap vermek amacıyla yeni deneyimler üretmeye başladığını söyleyebiliriz: Organik/ekolojik tarımsal üretime artan ilgi, topluluk destekli tarım grupları, kent bahçeciliği, yaygınlaşan tohum takas şenlikleri, atalık tohum ve geleneksel üretim bilgisinin canlandırılması ve sayıları gün geçtikçe artan üretim ve tüketim kooperatifleri bu deneyimlerden bazılarıdır. Bu hareketlilik, tarımsal üretim ve gıda alanında kamusal düzenleme ihtiyacının çeşitlendiğini göstermektedir. Dijital pazarlama olanaklarının genişlemesi ve sosyal medya kullanımı da gıda alanında aracısız tedarik ilişkilerinin geliştirilmesi bakımından yeni fırsatlar yaratmıştır. 2012'de çıkan 6360 sayılı Belediye Yönetim Yasası'nın getirdiği olanaklarla çok sayıda yerel yönetim, kırsal kalkınma perspektifiyle küçük üreticiliği desteklemeye ve halka ucuz, sağlıklı gıda tedarik etmeye yönelik politikalar ve uygulamalar geliştirmeye başlamıştır (Yıldırım, 2019). Aynı şekilde merkezi ve yerel devlet kurumları, STK'lar ve kadın örgütleri de istihdamı ve üretimi güçlendirmeye yönelik yoğun faaliyet içindedir. STK'lar, çok sayıda kentin mülki amirleri ve yerel yönetimler arasında gelişen işbirlikleri sayesinde kadınların ve yabancıların istihdamına yönelik sosyal projelerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

Kısacası Türkiye'de bahsi geçen mevcut toplumsal sorunların çözümünde çok sayıda aktör yeni deneyim geliştirmeye çalışmaktadır. Gıda ve istihdam alanında derinleşen krizin çözümünde kooperatiflerin önemli roller üstlenebileceği fikri neredeyse herkesin üzerinde uzlaştığı bir konu haline gelmektedir. Özellikle son 10 yıllık süreçte

gelişen yeni kooperatifçilik dalgasının temel özelliklerinden biri; yeni kurulan modellerin sivil toplumla ve tabanla daha güçlü bağlar kurarak gelişim göstermesidir. Bilindiği gibi imparatorluğun son yıllarından itibaren Türkiye’de kooperatifçilik asıl olarak merkezi devletin vesayeti altında gelişme göstermiş, toplumsal tabanla organik bağı olan kooperatifçilik çoğu zaman merkezi devlet tarafından tehdit olarak görülmüştür. Oysa son dönemde yaşanan gelişmeler kooperatifçiliğin gelişiminde devlet dışı aktörlerin öneminin arttığını göstermektedir.

4.1.2.2. TÜRKİYE’DE KOOPERATİFÇİLİK MEVZUATININ GELİŞİMİ

Ülkemizde kooperatifçilik mevzuatının başlangıç noktası olarak 1867’de yayımlanan “Memleket Sandıkları Nizamnamesi” kabul edilebilir. Daha sonra 1888’de Ziraat Bankası’nın kurulmasına ön ayak olan Memleket Sandıkları, tarım üreticilerinin kredi ihtiyacının karşılanarak onların tefecilikten kurtarılmasını amaçlıyordu. II. Meşrutiyet döneminde Ticaret ve Ziraat Bakanlığı Özel Kalemi Mehmet Cemal Atay’ın hazırladığı “Kooperatif Şirketler Yasa Tasarısı” Milli Mücadele’nin başlangıç döneminde TBMM’de görüşülmüş ve ilk beş maddesi kanunlaşmıştır. Kooperatiflerin ihtiyaç duyduğu özel yasa ortaya çıkana kadar, ilk olarak 1924’te 396 sayılı Kara Ticaret Kanunu’nda, sonra 1926’da 856 sayılı Türk Ticaret Kanunu’nda; ardından 1956 tarihli 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu’nda kooperatiflere bir şirket türü olarak yer verilmiştir. Bir benzetmeyle ifade edilecek olursa bu dönemlerde kooperatifçilik mevzuatının misafir konumunda olduğu, ancak 1969’da 1163 sayılı “Kooperatifler Kanunu” çıktıktan sonra ev sahibi durumuna geldiği söylenebilir.

1969’a gelene kadar, özellikle tarımsal üretim ve kredi ve satış konuları özel kanunlarla düzenlenmiştir. 1929’da 1470 sayılı “Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu” kabul edilmiştir. Bu düzenlemede, Ziraat Bankası’nın her yerde şubesinin olmamasından kaynaklanan

sorunların çözülmesi amaçlanmış, Ziraat Bankası kredilerinin yerelde örgütlenen, çiftçilerin üye olduğu kredi kooperatifleri aracılığıyla verilmesi ve denetlenmesi yoluna gidilmiştir. Bu yöntemle tarımın desteklenmesinin kısa sürede hızlı bir gelişme göstermesi üzerine 1935’te 2834 sayılı “Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu” ile 2836 sayılı “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanunların yürürlüğe girdiği dönem kooperatifçilik adına büyük bir atılımın yaşandığı bir dönemdir. Bununla birlikte mevzuatın genel karakterinde iki noktayı gözden yitirmemek gerekir; ilk olarak bu kanunlar sadece tarım alanındaki kooperatifçiliği düzenleyen kanunlardır. Oysa 1969’a gelene kadar tüketimden inşaata, sigortadan ulaşıma pek çok farklı alanda kooperatifler kurulmaya başlanmış ve bunların faaliyeti için yasal altyapı Türk Ticaret Kanunu’ndan ibaret kalmıştır. Bu eksikliği gidermek için 1950’lerde kooperatifler kanunu çıkartma girişimleri bulursa da bu başarısızdır. İkinci olarak, ilk dönemde kooperatifçilik modernleşme hareketinin bir parçası olarak, tavandan tabana doğru ve dolayısıyla devlet güdümünde gelişmiştir. Bu, aynı dönem ve daha öncesinde dünyadaki kooperatifçiliğin demokratik bir çizgide gelişmesiyle karşılaştırıldığında önemli bir farklılıktır. 1961 Anayasası’nın 51. maddesi “Devlet kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır” hükmünü içerir. Böylelikle kooperatifçilik, kendi kanununa kavuşmadan önce anayasada yer alarak mevzuata dahil olmuştur. Yine 1963-67 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında kooperatifçiliğe özel bir başlık ayrılarak çok sayıda sektörde kooperatifçiliğin destekleneceği belirtilmiş, sonraki kalkınma planlarında da kooperatifçilik konusuna yer verilmiştir. Anayasa hükmü ve kalkınma planları, toplumsal örgütlenmenin teşvik edildiği 1960’lar ve 1970’ler döneminde kooperatifçiliğin yeni bir atılım yapmasına eşlik etmiştir.

10.05.1969'da yürürlüğe giren 1163 sayılı "Kooperatifler Kanunu", kooperatiflerle ilgili daha önce farklı düzenlemelerde yer alan konuları tek kanun altında toplama çabasının ve kooperatifçilik ilkelerinin uygulanmasını sağlama isteğinin bir ürünüdür. Bu kanunun 1. maddesinde kooperatif şu şekilde tanımlanmıştır: "Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklara kooperatif denir." Kooperatifleri tek mevzuatta toplama çabasına karşın yine de örneğin aynı yıl yürürlüğe giren 1196 sayılı kanun bütün çiftçilerine özel ayrı bir düzenleme niteliğinde olmuş, ilerleyen dönemde mevzuat bakımından Tarım Satış Birlikleri çerçevesine dahil edilmiştir (Emiroğlu, 2021). Kooperatifler kanununda zaman içinde yedi defa değişiklik yapılarak bu kanun günümüz koşullarına uygun hale getirilmeye çalışılmıştır (Albayram Doğan, Yelcan, 2015). 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu, ülke genelinde kooperatiflerin hızla çoğalmasına zemin oluşturmuştur. Bununla birlikte 1969'u izleyen yıllarda kooperatiflerin artışında mevzuat faktöründen ziyade yurt dışında çalışmaya gitmek isteyenlerin kooperatifleşmeyi bir sıçrama tahtası olarak görmesi etkindir.

Tarım kredi kooperatifleri için 1935'te çıkartılan 2836 sayılı yasa zamanın ihtiyaçlarına cevap vermediği için 1972'de 1581 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri" kanunu çıkartılmıştır. Aynı şekilde 1935 tarihli ve 2834 sayılı yasanın yerine de 1985'te 3186 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanunun da 2000 yılında 4572 sayılı kanunla güncellenmiştir.

1980 sonrasında kooperatifçilik mevzuatının ana eğilimi, uzun bir süre boyunca kooperatifler üzerinde devlet vesayetini

kurmak ve güçlendirmek yönünde olmuş; kooperatifçiliğin bir ilkesi olan demokratik yönetimi güçlendirmeyi amaçlayan değişiklikler yaklaşık 20 yıllık bir dönemin ardından gerçekleştirilebilmiştir. 1982 anayasasının 171. maddesi "Devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin artırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır" şeklinde düzenlenerek 1961 anayasasının 51. maddesine kıyasla desteklenen kooperatif türünü daraltmıştır. 3186 sayılı kanun başta olmak üzere 1980'lerde ve 1990'larda oluşan mevzuatta kooperatiflerin yönetiminde ve denetiminde devlet görevlisi olan atanmış kişilerin yer alması öngörülmüştür. 2000 tarihli düzenlemenin temel hedefi, kooperatiflerin özerkleşmesini sağlamaktır. Bununla birlikte 4572 sayılı kanun ve 2013'e kadar bu kanunda yapılan değişikliklerin asıl işlevinin kooperatiflerin devlet vesayetinden kurtarılması değil, onların serbest piyasa kurallarına adapte edilmesi ve bu amaçla DB, IMF gibi uluslararası kuruluşların ilkelerinin mevzuata dahil edilmesi olduğu da ileri sürülmektedir (Aysu, 2021).

Sonuçta, günümüzde kooperatiflerle ilgili mevzuat bütün çabalara rağmen parçalı bir görüntü arz etmekte, kooperatifçiliğe yönelik her bir dönemin yaklaşımından izler barındırmaktadır. Mevzuatın çok parçalı olması gibi, onu hayata geçiren kurumlar da çok sayıdadır: Mevzuatın uygulanmasından Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı sorumludur. Bu nedenle aynı konularda farklı mevzuat hükümleri ve farklı kamu kurumları tarafından benimsenen farklı uygulamalarla karşılaşılabilir. Özetle; Everest'in de belirttiği gibi "Türkiye'de kooperatifçiliği düzenleyen yasalar yetersiz, karışık ve hatta yeterince demokratik değildir" (Everest, 2018). Bununla birlikte kooperatiflerin kooperatifçilik ilkelerine uyumunun bağımsız ve tarafsız bir şekilde denetlenmesini sağlayan bir yapı da ne yazık ki oluşturulabilmiş değildir.

Son olarak, 26.10.2021'de 1163 sayılı kanunda yapılan yeni değişikliklerin de kooperatifler üzerindeki devlet kontrolünü yeniden tesis ettiği görölmektedir. Zira buna göre kooperatiflerin, kooperatif birliklerinin ve merkez birliklerinin genel kurul toplantılarına bakanlık temsilcisinin katılması zorunlu olacak, bu kişi gelmeden toplantı başlayamayacaktır. Bu hüküm, kooperatiflerin özerkleşmesine yönelik eğilimin tersine döndüğü izlenimi vermektedir. Öte yandan, yeni değişikliklerle kooperatifler dış denetim şartı getirilmesi ve kooperatif bilgi sistemi KOOPBİS'in oluşturulması yenilikçi adımlar olarak görölmelidir (R.G., 26.10.2021).

4.1.2.3. TÜRKİYE'DE GELİŞEN YENİ KOOPERATİFÇİLİK DALGASI VE ÇEŞİTLENEN KOOPERATİF TİPOLOJİLERİ

A. Üretici Kooperatifleri

Türkiye'de tarımsal gıda üreticileri genellikle küçük işletmelerdir. Rekabetçi serbest piyasa koşullarında küçük üreticilerin ayakta kalabilmesi, birlik olmalarına ve etkin bir güç haline gelebilmelerine bağlıdır. Ortaklar üretici kooperatifi kurarak, tek başlarına elde edemeyecekleri bir güce ulaşabilmekte; bu sayede girdi, ürün ve kredi piyasalarında düzenleyici aktörler haline gelebilmektedirler. Dünyada üretici kooperatifleri aynı şekilde tarımda küçük üretici ortakların yönettiği ve faydalandığı girişimlerdir (Tregear ve Cooper, 2016). Çeşitli formlar alan bu kooperatifler ortaklarına; ortak makine kullanımı, düşük maliyetli girdi/kredi sağlanması, yoğun sermaye gerektiren işlerin paylaşılması, toplu satın almadan doğan faydalar sağlayabilmektedir. Özellikle Türkiye gibi gelişme ve sanayileşme sürecine sonradan katılan ülkeler açısından bakıldığında üretici kooperatifleri çok daha kritik roller üstlenebilmektedir (Son dönemde Türkiye'deki tarımsal üretici kooperatifleri hakkında bkz. Yıldırım (2019), Çiçek (2021), Şahin (2021b)). Üretici kooperatifleri,

serbest piyasanın yıkıcı etkilerini küçük üreticiler lehine sınırlayabildiği gibi aynı zamanda işsizlik, yoksulluk, göç gibi diğer toplumsal sorunlar üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Dolayısıyla üretici kooperatifleri kırsal kalkınma plan ve politikalarının önde gelen araçlarından biridir (Mengi ve İşçiöğlü, 2019).

Üretici kooperatifleri tarafından yürütülen ekonomik faaliyetler tarım, orman, hayvancılık gibi alanlara yayılabilmektedir. Ayrıca ürünün işlenmesi, pazarlanması ile tedarik ve satın alma süreçlerinde uzmanlaşan kooperatifler yine üretici kooperatifleri kapsamında değerlendirilmektedir (Öngel, 2021). Türkiye'de üretici kooperatifçiliği ağırlıklı olarak tarımsal kalkınma kooperatifleri biçiminde faaliyet göstermektedir. 1163 Sayılı Kanun çerçevesinde düzenlenen Tarımsal Kalkınma, Sulama, Su Ürünleri, Pancar Ekicileri Kooperatifleri Tarım Orman Bakanlığı'nın görev alanına giren kooperatiflerdir. Kadın girişimciliği, yenilenebilir enerji, hizmet gibi farklı üretim alanında faaliyet gösteren diğer kooperatifler de Ticaret Bakanlığı kontrolünde kurulmaktadır. Tarım Bakanlığı'nın 2021 yılında yayımladığı verilere göre Türkiye'de 6.805 Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve bunların toplam 737 bin ortağı vardır. Bunlara sulama, su ürünleri, pancar ekicileri alanında yer alan diğer üretici kooperatifleri eklendiğinde Türkiye'de 10 bine yakın üretici kooperatifi ve yaklaşık 2,5 milyon kooperatif ortağı olduğunu söyleyebiliriz (Tarım Bakanlığı, 2021). Türkiye'de son yıllarda tarımsal kalkınma kooperatifçiliği yeni bir gelişme sürecine girmiştir. Yerel yönetimlerin de yoğun olarak desteklediği tarımsal kalkınma kooperatifçiliği özellikle Ege Bölgesi'nde hızlı bir gelişme göstermektedir.

B. Tüketici Kooperatifleri

Tarihsel perspektiften bakıldığında, tüketici kooperatiflerinin ilk kooperatif türü olduğu söylenebilir. 1800'lerin ilk yarısında önce Robert Owen'ın, ardından William King'in ilk kooperatifçilik denemeleri, işçilerin Sanayi Devrimi dönemi koşullarında kötüleşen

tüketim olanaklarını iyileştirmeye yöneliktir. İngiltere'nin Rochdale kasabasında 1844'te kurulan ve işçiler için temel tüketim maddelerini ucuza ve kaliteli bir şekilde temin etmeyi amaçlayan Rochdale kooperatifinin kısa sürede başarılı olması hem tüketicici kooperatiflerinin, hem de kooperatif modelinin önünü açmıştır. Günümüze bakacak olursak, 1980'lerden itibaren izlenen ekonomi politikalarının devletin kontrol ve düzenleme işlevini daraltması; temel ihtiyaç maddeleri ve özellikle de gıda alanında önemli bir boşluk doğurmuştur. Büyük çokuluslu şirket yapılarının hâkimiyetine giren bu alanda; sağlıksız ürünlerin yaygınlaşması, buna bağlı sağlık sorunlarının ortaya çıkması, üretici ile tüketici arasında çok sayıda aracının oluşması, bu nedenle üretici tarafında fiyatlar baskılanırken tüketici tarafında gitgide yükselmesi, sağlık sorunlarının oluşması, israfın artması, toprağın kirletilmesi ve su kaynaklarının hızla tüketilmesi gibi sorunlar genel ve sürekli bir hale gelmiştir.

Ülkemizde ilk örneğini Ankara'da Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu tüketim kooperatifleri, son dönemde yeni bir canlanma göstermektedir. 2022 itibariyle Türkiye'de faaliyet gösteren 2910 tüketim kooperatifi, üreticilerden tüketicilere aracısız bir şekilde ürün tedarik etme amacıyla çalışmaktadır. Özellikle son on yılda büyük şehirlerde daha sağlıklı gıdaya yönelik talebin büyümesi, buralarda tüketim kooperatiflerinin artmasını beraberinde getirmiştir. Bu alanda kooperatifleşme benzeri bir hareket olan "toplum destekli tarım topluluklarının" da önemli bir hareket olduğunu not etmek gerekir. Kadıköy Kooperatifi, Dayanışma Kooperatifi, Temiz Hasat Kooperatifi, Beşiktaş Kooperatifi, Boğaziçi Kooperatifi gibi oluşumlar çağdaş tüketim kooperatiflerinin ülkemizdeki öncü örneklerdir.

C. İşçi Kooperatifleri

İşçi kooperatifleri, üretim faaliyetlerinin aynı zamanda kooperatifin sahibi olan işçi üyeler eliyle gerçekleştirildiği bir örgütsel yapıdır.

İşçi kooperatiflerinde üyeler, güvenceli çalışma, adil ücret ile istihdam temelinde ortak bir menfaat paylaşmaktadır. Bu türün özelliklerinden biri, üyelerin işlerinin doğrudan kooperatifleri tarafından veya kooperatifleri aracılığıyla güvence altına alınmasıdır. Bu anlamda, üyelerin işleri mevcut yasal statülerine bakılmaksızın (çalışan veya serbest meslek sahibi) yaratılmakta ve sürdürülmektedir (Eum, Carini ve Bouchard, 2020). İşçi kooperatiflerinde üyelere yapılan ödemeler kâr olarak görülebilmektedir. Ancak bu durumlarda dahi işçi üyelerin, ücretleri çalışılan süreye göre belirleniyorsa, ücret veya maaş ödenmesi olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, bazı mesleklerdeki işçi-üyelere, örneğin bazı taksi şoförleri kooperatiflerinde veya ev işçileri kooperatiflerinde, bazen bir iş sözleşmesi olmaksızın yalnızca kâr olarak veya her hizmet için bir ücret karşılığında ödeme yapılır. Hukuk sisteminin tanımladığı işletme türlerinden biri olarak mevzuata uygun şekilde kurulan işçi mülkiyetindeki kooperatiflerin dışında, kapitalist ekonominin girdiği krizlerde ya da fiilen ikili iktidar yaşanan durumlarda bir alternatif olarak kurulan ve toplumsal mücadeleler sonucunda mevzuat oluşumunu etkileyen işçi kooperatifleri ile sosyalist toplumdaki temel üretim birimlerinden biri olarak kurulan ve ilk andan itibaren işçi özyönetimi olan işçi kooperatifleri de bulunmaktadır (Şahin, 2021a).

Türkiye'de işçi kooperatiflerinin mevzuatta tanımı yoktur. Bununla birlikte üretim faaliyetlerinin, aynı zamanda kooperatifin sahibi olan işçi üyeler eliyle gerçekleştirildiği kooperatifler vardır. Bunların sayısı, özellikle kadın kooperatifleri ve içinde yabancıların de yer aldığı yeni kuşak karma kooperatifler arasında artmaktadır. Yayladağ Mantar Kooperatifi, Şahinbey Kadın Kooperatifi, Halka Kooperatifi bunlardan bazılarıdır.

D. "Yeni Nesil" Kooperatifler: Sosyal Kooperatifçilik Deneyimleri

Sosyal kooperatifler ilk olarak İtalya'da gündeme gelen bir kooperatif tipidir.

Kendi kendine yardım hareketi olarak da isimlendirilen kooperatifçilik hareketi içerisinde, sosyal amaçları öncelikli bir misyon olarak gündeme alan bu kooperatif biçimi, devletin sosyal ve kamusal misyonlarını giderek terk ettiği bir dönemde, önemli bir işlev kazanmıştır. Bu anlamda sosyal kooperatifler, geleneksel kooperatiflerden daha çok, kâr amacı gütmeyen kuruluşlarla benzer özellikler göstermekte, kamu ve özel sektörün tek başına çözüm üretmediği veya çözüm üretmekte yetersiz kaldığı, özellikle sosyal, sağlık, eğitim ve çevre hizmetlerinin sağlanmasında ve dezavantajlı grupların işgücüne katılımının desteklenmesi gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. Sosyal kooperatifler, sosyal fayda yaratma hedefi ile kâr amacı güden şirketlerin girişimci ruhunu bir araya getirmek bakımından dikkat çekmektedir (Eum, Carani ve Bouchard, 2020; Poledrini, 2015; TÜSEV, 2018).

Türkiye’de sosyal kooperatifler, diğer birçok ülkenin aksine, mevzuatta yer almamaktadır; ancak 11. Kalkınma Planı’nda sosyal kooperatiflere yer verilmiştir. Ancak sosyal kooperatifleri desteklemek ve bilinirliğini artırmak, kamu kurumları tarafından da bir amaç olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda sosyal girişimcilik örneği olarak değerlendirilen kadın kooperatifleri ve eğitim kooperatifleri sosyal kooperatif olarak ele alınmaktadır. Sosyal kooperatifler, engelliler, uzun süreli işsizler, gençler, göçmenler, kırsal kesimdeki kadınlar gibi çalışma hayatına entegrasyonda zorluk yaşayan kesimlere destek sağlayan, çoğunlukla işçilerin sahip olduğu, ancak tüketicilerin ve gönüllülerin ortaklık üyeliğine de açık yapılar olarak değerlendirilmektedir. Ülkemizde Genç İşi Kooperatif, İhtiyaç Haritası, SS Tomurcuk Eğitim Kültür Dayanışma ve İşletme Kooperatifi, S.S. Ege Tüm Engelliler Çevre Kültür ve İşletme Kooperatifi gibi sosyal kooperatif modeline uygun bir şekilde faaliyetlerini yürüten kooperatifler bulunmaktadır (Yorğun ve Yıldırım, 2021).

Kadın Kooperatifleri

Türkiye’de son yıllarda genel olarak kooperatifçilik alanında olduğu gibi kadın kooperatifçiliği alanında da hızlı gelişmeler yaşanmaktadır. Dünyada ve Türkiye’de işsizlik ve yoksulluk giderek derinleşen sorunlar haline gelirken kadınlar bu sorunları daha derinlemesine yaşamaktadır. Kadın kooperatifleri, kadınların kendi sorunlarını ortaklaşa çözme çabasının bir ürünüdür. Kadın kooperatifleri; kadınlar tarafından kurulan, kadınların sosyal ve ekonomik sorunlarına çözümler üretmeye çalışan, ortaklaşmaya dayalı yapılardır (KEİG, 2018). Kadın kooperatifçiliğinin son yıllarda kadınlarla ilgili geniş ölçekli sosyal ve ekonomik amaçlar çerçevesinde ele alındığını görmekteyiz. Bu amaçlardan bazıları; kadın girişimciliğinin yaygınlaştırılması, kırsal kalkınmada kadınların rolünün güçlendirilmesi, kadının emeğinin değerlendirilmesi, kadın yoksulluğunun önlenmesi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesidir. Kadın kooperatifleri ağırlıklı olarak, 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu’na göre “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi” olarak Gümrük ve Ticaret Bakanlığı bünyesinde kurulmaktadır. El yapımı ürünler, hediyelik eşyalar, yerel/ geleneksel yöntemlerle işlenmiş gıdalar üretimi bu kooperatiflerin yaygın faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Türkiye’de kurulan ilk kadın kooperatifi, 1999 Depreminden etkilenen Gölcük Şirinköy prefabrik bölgesinde 2001 yılında Kadınlarla Dayanışma Vakfı’nın (KADAV) kurduğu kadın kooperatifidir (KEİG, 2018; Özdemir, 2011). 2005 yılında toplam 35 olan kadın kooperatiflerinin sayısı, 2011 yılında 93’e çıkmıştır (Özdemir, 2005; Özdemir, 2011). 2021 verilerine göre Türkiye’de faal durumda olan kadın kooperatifi sayısı 594’e ulaşmıştır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2021). Bu kooperatiflerde 7 bine yakın ortak bulunmaktadır. Bu hızlı artışın arkasında kadın kooperatifçiliğinin küresel, ulusal ve yerel ölçeklerde çeşitli aktörlerden aldığı

destekler vardır. BM, DB, ILO gibi çok sayıda uluslararası örgüt yoksulluk, işsizlik, eğitim yetersizliği gibi çeşitli sosyoekonomik sorunların çözümünde ve kalkınma politikalarında kadın kooperatiflerine önem vermektedir.

Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı 2012-2016'da da kadın kooperatifçiliğine yer verilmiştir. Stratejiye göre "Kadınların girişimcilik kabiliyetlerinin artırılması ve ekonomide bir aktör olarak yer almalarının sağlanması" doğrultusunda kadın girişimciler tarafından en az 20 kooperatif kurulması yönünde hedefler belirlenmiştir (Gümrük ve Tic. Bakanlığı, 2012). Son yıllarda Bakanlıklar, yerel yönetimler, mülki amirler ve STK'lar gibi geniş bir kurumsal ağ içinde kadın kooperatifçiliği desteklenmektedir. Bununla birlikte KEDV (Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı), KEİG (Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi), KAGİDER (Kadın Girişimciler Derneği), KADAV (Kadınlarla Dayanışma Vakfı) gibi kadınların sosyal, ekonomik güçlenmesi alanında çalışan çok sayıda vakıf ve STK da kadın kooperatifçiliğinin gelişiminde önemli roller oynamaktadır.

Diğer Kooperatifçilik Deneyimleri (Enerji, Eğitim, Bilişim)

Son yıllarda dünyada ve ülkemizde daha önce anılan kooperatif modelleri içinde tanımlanamayacak, farklı alanlarda faaliyet gösteren kendine özgü yeni modeller ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazılarını burada kısaca değinilecektir. Gerek geleneksel enerji kaynakları olan fosil yakıtların giderek tükenmesi, gerek bunların kullanımının olumsuz çevresel etkilerinin ağır boyutlara ulaşması, gerekse şehirleşme ve sanayileşmeyle birlikte artan enerji talebi temiz, yenilenebilir ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına geçişi zorunlu hale getirmiştir. Yenilenebilir enerji kooperatifleri, bu geçişin sadece kâr odaklı bir yapı yerine toplumsal fayda odaklı ve demokratik bir yapı olan kooperatif modeli çerçevesinde gerçekleştirilmesi için kurulan ve çalışan

kooperatiflerdir. Ege Elektrik Enerjisi Üretim ve Tüketim Kooperatifi, Kayseri Mobilyacılar Yenilenebilir Enerji Üretim Kooperatifi, SEYEKO Enerji Kooperatifi, TROYA Yenilenebilir Enerji Kooperatifi bu kooperatif türünün ülkemizdeki ilk örneklerindedir (Evrensel ve İşeri, 2021).

Eğitim kooperatifleri geleneksel olarak devletlerin faaliyet alanında bulunan, ancak neoliberalizm sürecinde kamusal faaliyet olmaktan çıkarılan nitelikli ve ücretsiz ya da uygun ücretli eğitim alanında oluşan ihtiyacı giderilmesi amacıyla kurulan bir modeldir. Dünyada son yıllarda sayısı artan eğitim kooperatiflerinin Türkiye'deki örnekleri okul öncesi, ilkökul ve ortaokul düzeyinde faaliyet göstermektedir; lise ve yüksek öğrenim düzeyinde henüz eğitim kooperatifi yoktur. Çağdaş Eğitim Kooperatifi ve Başka Bir Okul Mümkün Kooperatifi, bu alanda öne çıkan örneklerdir.

Bilişim sektörü gün geçtikçe ekonominin her faaliyet alanında etkinliğini artırarak, değişken sermaye olarak bilinen insan emeğinin verimliliğinin çoğunlaşmasını sağlayan ürünler sunmaktadır. Bilişim ürünleri, yani yazılımlar da diğer ürünler gibi üreticileri tarafından üretilmekte ancak bu üreticiler nadiren kooperatif modeliyle örgütlenmektedir. Dünyada örnekleri artmaya başlayan bilişim kooperatifleri, bilişim sektörünün sadece kâr amaçlı şirketlere bırakılmamasını, bu alanda üyelerinin refahı ve sosyal fayda amacıyla, demokratik ve katılımcı bir yönetim modeliyle çalışan örneklerin çoğalmasını sağlamaktadır.

5

SONUÇ

DÜNYADA ve TÜRKİYE'DE
KOOPERATİFLER

2000'li yıllardan itibaren dünyada ve Türkiye'de derinleşen sosyal, ekonomik, ekolojik krizler kooperatifleri yeniden gündeme getirmektedir. Özellikle 2008 ekonomik kriziyle birlikte kooperatiflerin geleneksel kâr amaçlı şirketlere kıyasla daha esnek ve dayanıklı yapılar olduğu bir kez daha görülmüş ve kooperatifler krizden çıkışın yollarından biri olarak değerlendirilmiştir. AB ve BM gibi uluslararası yapılar, dünyanın farklı ülkelerinde kooperatiflere yönelik kapsamlı destek programları yürütmektedir. Aynı zamanda giderek farklılaşan türdeki kooperatifler tüm dünyada, çok sayıda sektörde faaliyet göstermektedir. Birçoğu evrensel kooperatifçilik ilkelerini uygulayarak daha adil, daha dengeli ve özünde daha az kırılgan bir ekonomik ve toplumsal düzenin oluşması için çalışmaktadır. Dünyanın dört bir yanından örnekler, kooperatiflerin, sürdürülebilir kalkınma için, adil ve kapsayıcı bir ekonomik geçiş için önemli işlevler üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Son yıllarda dünyaya paralel olarak Türkiye'de de kooperatifçilik alanında dikkate değer bir canlanma ve yenilenme yaşanmaktadır. İstanbul ve diğer büyük şehirlerde tüketim kooperatifleri yaygınlaşmaktadır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda başlayan tarımsal kalkınma kooperatifçiliği ise bugün yeni bir canlanma dönemine girmektedir. Büyükşehir belediyeleri ve ilçe belediyeleri tarafından kurulan veya desteklenen kooperatiflerin sayıları giderek artmaktadır. Bakanlıklar, STK'lar ve kadın örgütleri tarafından desteklenen kadın kooperatifçiliği de hızlı bir gelişim göstermektedir. Geleneksel kooperatif modellerinden farklı bir anlayışa, örgütlenmeye ve iş modeline sahip sosyal kooperatifçilik böyle bir zeminde yaygınlaşmaktadır. Sonuç olarak bütün bu örneklerde bireyler, kooperatifler kurarak kendi sorunlarına kolektif çözümler üretmeye çalışmaktadır.

Modern kooperatifçiliğin kısa tarihine bakıldığında gözümüze çarpan özelliklerden biri Türkiye'deki erken dönem deneyimlerin

ağırlıklı olarak kırsal, tarımsal özelliği ağır basan Osmanlı toplumunun özelliklerini taşıyor olmasıdır. Kooperatifçiliğin tarımsal üretim, tüketim ve kredi akışını düzenleyen rol ve işlevleri cumhuriyetin kuruluşu sonrasında da önem taşımaya devam etmektedir. Oysa İngiltere, Fransa gibi Batı Avrupa kooperatifleşme deneyimleri ağırlıklı olarak endüstriyel kapitalizmin kentlerde ürettiği sosyal, ekonomik sorunların çözümünde "kendi kendine yardım hareketi" temelinde, toplumsal tabanla bağı güçlü deneyimlerdir. Batı Avrupa'daki kooperatif örnekleri ağırlıklı olarak kentlerde yoğunlaşırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri de dahil olmak üzere Türkiye deneyimi kırsal kalkınma ve tarım sektörü ağırlıklı bir gelişme göstermektedir. Altı çizilmesi gereken asıl husus ise Türkiye'de kooperatifleşme geleneğinin başından itibaren merkezi devlet bürokrasisi kontrolünde ve öncülüğünde gelişmiş olmasıdır. 1980 askeri darbesi kooperatifçiliğin devletin kontrolü dışına çıkan örneklerini deyim yerindeyse budaması ve dağıtması anlamında önemli eşiklerden biridir. Uzun yıllar boyunca merkezi devlet ve bürokrasisi, kooperatifçiliğin gelişmesinde öncü rol oynamıştır.

2000'li yıllar sonrası Türkiye'de kooperatifçiliğin gelişimi bakımından önemli kırılmaların yaşandığı yeni bir dönemdir. Bu dönemde gelenekten farklı olarak kooperatifler toplumsal tabanla, devlet dışı aktörlerle daha güçlü bağlar kurarak gelişim göstermeye başlamışlardır. Merkezi devlet vesayeti dışında kalan örneklerin artmasıyla kooperatifçiliğin doğasına ve ilkelerine daha uyumlu bir sürece girilmiştir. Kooperatifler ağırlıklı olarak dezavantajlı gruplar, kadınlar, yabancılar, STK'lar, yerel yönetimler gibi aktörlerin yer aldığı toplumsal ağlar içinde örgütlenmektedir. Uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte çok sayıda kurum ve aktör kooperatiflerin kurulması ve gelişmesi sürecine müdahil olabilmektedir. Kırsal, yerel kalkınma, sosyal uyum ve kadınların güçlendirilmesi amacıyla yapılan kurumsal destekler, fon ve hibeler özellikle

kooperatifçiliğin kuruluş ve gelişme aşamasında büyük önem taşımaktadır.

2000'li yılları önceki dönemlerden ayırın başka gelişmeler de yaşanmaktadır. Kooperatiflere kırsal kalkınma ve küçük üreticilerin desteklenmesindeki geleneksel rollerinin ötesine uzanan bir dizi yeni rol verilmektedir. İstihdam, toplumsal cinsiyet, sağlıklı gıdaya erişim, göç ve ekoloji alanında derinleşen çok boyutlu krizler de yine çözüm olarak kooperatifleri gündeme getirmektedir. Dolayısıyla büyük bir kesimi kentlerde yaşanan toplumun istihdam ve sağlıklı beslenme sorunlarından, sosyal uyumun artırılmasına, kadınların sosyal, ekonomik güçlendirilmesine kadar farklı amaçlarla kooperatifler yeni roller üstlenmektedir. Bunun yanında bilişim, tiyatro, sinema, basın yayın gibi alanlarda üreticiler kooperatifler kurmaya çalışmaktadırlar. Sonuç olarak son yıllarda toplumun farklı kesimleri merkezi devletin ve özel sektörün çözemediği sorunların çözümünde kooperatiflere yeni roller vermektedir.

Yaşanan gelişmeler 200 yıllık geçmişinde kooperatiflerin günceli yakaladığını göstermektedir. Kooperatifçilikte kayda değer bir gelişim, hareketlenme, ivme açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte yeni deneyimlerle ortaya çıkan çeşitlilik büyük bir zenginlik anlamına gelirken kooperatifçilik adına yeni sorunlar ve riskler de ortaya çıkmaktadır.

Kooperatifçiliğin güncel sorunları ve riskler:

Türkiye'de kooperatiflerin uzun bir süre devlet eliyle kurulan ve devlete bağımlı şekilde varlığını sürdüren yapılar olduğuna daha önce değinilmiştir. Günümüzde kooperatiflerin özerk gelişimini zedeleyen sorunlar başka biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda kooperatiflerin gitgide artan ölçüde yerel yönetimler, STK'lar ve uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenmesi, ekonomik ve/veya bürokratik açılardan bu kuruluşlara bağımlı kalmaları

riskini de ortaya çıkarmıştır. Kuruluş ve gelişme aşamasında işletmelerin yoğun fon ve hibe desteği alması gerekli görülmektedir ancak bu durum bazı riskler de getirmektedir. Fon ve hibeler kooperatiflerin belirli bir noktadan sonra kendi ayaklarının üzerinde durmasını engelleyen, bağımlılık yaratan desteklere dönüşebilmektedir. Bağımlılık ilişkisi içinde hızlı ve çarpık bir gelişme yerine kooperatifin diğer kurum ve kooperatiflerle dayanışma ve işbirliği zeminini geliştirmesi büyük önem taşımaktadır.

Kooperatiflerin üst birliklerinin demokratik bir zeminde inşa edilmesi, kooperatiflerin olanaklarını artırdığı gibi, kendi aralarındaki dayanışmayı da güçlendirecek çıktılar üretmektedir. Ancak bu alanda üyeleri ile ilişkileri kopuk, çeşitli vesayet ilişkileri üreten örnekler de görülebilmektedir.

Ülkemizde kooperatifçilik mevzuatı, her bir dönemde farklı bir kooperatifçilik anlayışının izlerini taşımaktadır. Yakın döneme bakıldığında, 2000 sonrası AB, Dünya Bankası, IMF gibi yapılar üzerinden uluslararası sisteme uyum sürecinin bir gereği olarak çeşitli reformlarla bir yandan devlete bağımlı kooperatifleri "özerkleştirmeye" çalışırken diğer yandan onları neoliberal ekonomik programa uygun, piyasaya bağımlı hale getiren çizgi izlenmiştir. Sonuç olarak üç farklı bakanlığın yetki alanı içinde ve çok parçalı bir mevzuat oluşmuş, bu yasal zeminde kooperatiflerin demokratikleşmesi, bağımsızlaşması ve güçlenmesi kolaylaştırılmamıştır.

Türkiye'de kooperatifçilik ile birlikte anılan önemli sorunlardan biri de şeffaflık ve erişilebilirlik eksikliğidir. Ulusal istatistiklerin iyileştirilmesi, Verilerin Şeffaflığının sağlanamaması kooperatiflerin yönetim süreçlerinde ve taban-yönetim ilişkilerinde ciddi sorunlara yol açabilmektedir.

Kooperatifçilik açısından en kritik mesele demokratik bir işleyişin gerçekleştirilebilmesidir. Kooperatifler hem dışsal hem de

işsel mekanizmalarında demokratik süreçlere akamete uğratabilecek müdahalelerle karşı karşıya kalmaktadır. Bir yandan kooperatif dışı aktörler (devlet, özel sektör, belediye, siyasal yapılar vb.) sistematik olmasa da kooperatifleri kendilerine bağımlı kılmaya çabasına girerken, diğer yandan kooperatifleri kendi himayelerinde şekillendirme gayretine giren, üyeler arasındaki ilişkilere, kendi ekonomik güçleri oranında müdahale eden aktörlerden bahsetmek mümkündür. Bu tip vesayet ve patronaj ilişkilerinin dışında, katılımcı ve demokratik bir ortamın oluşturulması, kooperatifler açısından yaşamsaldır. Kooperatiflerin kredi ve finansmana erişim sorunu devam etmektedir. Dünyadaki örneklerle baktığımızda, bu sorunun çözümü için kooperatif bankacılığının gelişmesi önemli bir seçenek sunmaktadır. Çünkü diğer banka ve finans kuruluşları kooperatifler karşısında çekimser kalırken, kendisi de kooperatif olan bankalar kooperatiflerin sorunlarını daha yakından tanımakta, çözüm üretip destek sunabilmektedir. Ülkemizde ise kooperatifler böyle bir destekten yoksundur.

Kooperatiflerin en önemli sorun alanlarından biri eğitimidir. Kooperatifçiliğin hızla geliştiği bir evrede, kooperatifin temel ilkelerini bilmeyen, şirket yerine kooperatif kurmanın daha avantajlı olacağını düşünen örnekler görülmektedir. Kooperatifçiliğin dayanışma temelli işletmeler olduğu meselesi göz ardı edilebilmekte, ekonomik rasyonelliği olmayan ya da kişisel çıkarların ön planda olduğu örnekler açığa çıkabilmekte, ortaklar bu süreçte istismar edilebilmektedir. Bu nedenle kooperatifçilik fikrinin örgütlenmesi aynı zamanda bu alandaki istismarın önüne geçmek için son derece önemlidir.

Ekonomik ve toplumsal yaşamın her alanında kadınların daha çok varlık göstermesi gereklidir. Bu bakımdan kadın kooperatiflerinin desteklenmesi önemli bir gelişmedir. Bu desteklerin amacına ulaşması için desteklerin istismarını önleyecek tedbirler alınmalıdır. Ayrıca kadınların kooperatifçiliğe daha çok dahil edilmesi,

hem toplumun hem de kooperatifçiliğin daha kapsayıcı, dengeli ve sürdürülebilir bir gelişme göstermesini sağlayacaktır.

ÖNERİLER

MEVZUAT ÖNERİLERİ

Kooperatifçiliğin gelişme kat edebilmesi ve sürdürülebilirliğe sahip olması için salt mevzuat açısından kooperatifçiliğin tanınmasına ve kurulup faaliyet göstermesine cevaz vermenin ötesinde, proaktif bir tutum içerisinde olunmalıdır. Kooperatifçilik dostu bir ekosistemin oluşturulması için mevzuat değişikliklerini, kooperatifleri fiilen etkileyecek düzenlemeleri ve kooperatiflere verilen desteklerin organizasyonunu da kapsayacak şekilde her düzeyde çaba gösterilmelidir. Bu bağlamda:

- Mevzuat bakımından kooperatifler, bir özel sektör aktörü olarak değil, kamusal işleve sahip aktörler olarak değerlendirilmelidir.
- Son yıllarda çıkarılan yasalarda kooperatiflerin şirketleşmesi teşvik edilmiştir. Bundan süratle vazgeçilmesi gerekmektedir.
- Vergi mevzuatında kooperatifler şirketlere yönelik yükümlülüklerden ziyade derneklere yönelik ayrıcalıklardan yararlanmalıdır.
- Sosyal sorumluluk ilkesi çerçevesinde kamu satın almalarında kooperatiflere öncelik verilmelidir.
- İhalelerle ilgili düzenlemelerde sadece özel sektörün değil, kooperatiflerin de karşılayabileceği kısıtlar belirlenmeli, kooperatiflerin ihalelere katılımının önündeki engeller azaltılmalıdır.
- Kooperatiflerin kuruluşunu kolaylaştıracak yasal mevzuat oluşturularak, kooperatifler üzerindeki bürokratik yük ve baskı ortadan kaldırılmalıdır.
- Kooperatiflere ilişkin ulusal istatistiklerin iyileştirilmesine yönelik yasal altyapı geliştirilmelidir.

POLİTİKA ÖNERİLERİ

Kooperatiflere yönelik öneriler

Kooperatiflerin üst örgütlere ve birliklere üye olması gereklidir. Kooperatifçiliğin evrensel ilkelerinden biri kooperatifler arası işbirliğidir. Bu ilkeden hareketle özellikle Avrupa kooperatifçiliğinde çatı örgütlere üyeliğin zorunlu tutulduğunu, bunun da kooperatif birliklerini çok güçlü bir konuma getirdiğini belirtmek gerekir.

Özel sektöre yönelik öneriler

- Gıda sektöründe önemli marketlerin raflarında kooperatif ürünlerine %1-2'lik bir pay ayrılması zorunlu tutulmalıdır.
- Yerel düzeyde özel sektörle kooperatiflerin işbirliğini artırmak için fuar, kooperatif pazarı gibi buluşma imkânları sağlanmalıdır.

Yerel yönetimlere yönelik öneriler

- Yerel bağlamda, belediyelerin kooperatifleri doğru biçimde yönlendirebilecek ve onlara rehberlik sağlayabilecek profesyonel personele sahip olması önemlidir.
- Belediyelerin bütçelerinden kooperatiflere doğrudan fon aktarımına olanak tanınmalıdır.

Kamuya yönelik öneriler

- Tüm kamu paydaşları arasında kooperatiflere ilişkin farkındalık yaratılmalıdır.
- Kooperatiflerin bakanlık onayı alınarak kurulan yapılar olmaktan çıkıp, onların desteğiyle gelişen ve kendi ayakları üzerinde duran yapılar haline gelmesi gerekmektedir. Devletin rolü kooperatiflerde yolsuzluk, vb. olmamasını sağlayacak bir kontrol mekanizması kurmakla yetinmek olmalıdır.
- Kooperatiflere ilişkin düzenlemelerinin yeknesak uygulanması sağlanmalıdır. Bunun için kooperatiflerle ilgili üç bakanlık arasında koordinasyon kurulmalıdır.

- Sendikaların, üyelerinin barınma, sağlıklı gıdaya erişim, eğitim ve benzeri alanlarla işsiz kalan üyelerinin istihdamının sağlanması noktasında kooperatifler kurması teşvik edilmelidir.
- Kooperatiflere ilişkin mevzuatın ve politikaların belirlenmesinde kooperatif birliklerinin görüşleri alınmalıdır.

DİĞER ÖNERİLER

- Kooperatifçiliğin bilimsel olarak tanınmasını sağlayan yayınların teşvik edilmesi gereklidir. Diğer yandan kooperatif ortaklarının ve yöneticilerin teknik ve mesleki bilgileri geliştirilmelidir. Bilgi konusundaki eksiklikler kooperatiflerin yaşamını olumsuz etkileyebilmekte ve kimi zaman kooperatiflerin ekonomik açıdan başarısız olması sonucuna yol açmaktadır. Kooperatifçilik konusundaki bilginin kooperatifler için kolay ulaşılır olması bu bakımdan önem arz etmektedir.
- Kooperatifçiliğin geliştirilmesi için eğitimler verilmeli, her ilçede kooperatif destek uzmanları istihdam edilmelidir.
- Ortakların demokratik katılım süreçlerinde yaşaması muhtemel aksaklıklara, ortakları zarara ve mağduriyete uğratacak girişimlere ve yolsuzluklara karşı, kooperatifler belediye ve STK'lar aracılığıyla etkin bir biçimde denetlenmelidir.
- Kooperatiflere yönelik destekleri ve şartları gösteren, ilişki kurmaları gereken kurumlara ilişkin önemli bilgilerin yer aldığı, sade, güncel ve dileyen kooperatiflerin birbiriyle etkileşime de girebildikleri bir online portal ile bir cep telefonu uygulamasının hayata geçirilmesi erişilebilirlik sorununu bir ölçüde giderebilir. Söz konusu portal ve uygulamanın, hem iletişim hem de bilgilendirme işlevine sahip olması elzemdir. Ekim 2021'de kooperatifler kanununda yapılan değişiklikle KOOPBİS adıyla kurulan kooperatif portalı, kooperatif kurmak isteyenlerin ya da kooperatif üyelerinin temel süreçleri E-devlet portalıyla takip edebilmeleri açısından önemli bir girişim olmakla birlikte yukarıda

belirttiğimiz hususlardaki girişimler şeffaflık ve erişilebilirlik açısından önemli etkide bulunacaktır.

YEŞİL EKONOMİ POTANSİYELİ

Avrupa Birliği Komisyonu, 2019 yılının sonunda "Yeşil Mutabakat" adıyla bilinen ekonomik dönüşüm programını ilan etmiştir. Bu program, AB ülkelerinde ekonominin bütün sektörlerini içeren kapsamlı bir yeşil ekonomik dönüşümü amaçlamaktadır. Yeşil Mutabakat gıda üretimi alanında da yeni ve bu sektörde faaliyet gösterenler için zorlayıcı olabilecek hükümler getirmektedir. Yeşil ekonomik dönüşümün bu boyutu, Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir. Çünkü Türkiye AB'ye önemli ölçüde tarımsal gıda ürünü satmaktadır. Türkiye'de bu alanda faaliyet gösteren şirketlerin karşısında kooperatiflerin de varlıklarını sürdürürebilmeleri, iç ve dış pazar paylarını koruyabilmeleri, onların da Yeşil Mutabakata uyumuna bağlı olacaktır.

Henüz Yeşil Mutabakat ortaya çıkmadan önce, son yıllarda Türkiye'de büyük şehirlerde gelişen tüketim kooperatiflerinin, sağlıklı ve sürdürülebilir tarım ürünlerine yönelik talebi ortaya koyduğu görülmektedir. Bilinçli bir tüketici eğilimini gösteren bu kooperatifler, sayıca çok olmasalar da etkileri önemli olmuştur: Bir yandan büyük gıda perakendecileri de organik ve sürdürülebilir ürünlere raflarında daha geniş yer vermeye başlamış, ortaya çıkan talebi daha büyük bir ölçeğe taşımıştır. Diğer yandan tüketim kooperatiflerinin yeşil üretime yönelik talebi üretici kooperatifleri de aynı doğrultuya yönelmiştir.

Türkiye'de son dönemde hızla geliştiği görülen kadın kooperatifleri ile diğer tarımsal üretim kooperatiflerinin Yeşil Mutabakat hakkındaki farkındalığı çok düşük olmakla birlikte özellikle geleneksel yöntemlerin benimsenmesi sayesinde iyi gıda üretimi bakımından Yeşil Mutabakata uyum potansiyelleri hayli yüksektir. Önde gelen bazı

büyük ölçekli üretici kooperatifleri organik üretime uzun yıllardır yatırım yaparak kendini geliştirmiştir. Küçük kooperatifler de yeşil ekonomik dönüşüme oldukça hazırlıktır. Bunda, küçük üretici kooperatiflerinin aslında tarımın endüstrileşmesi sürecine katılamayacak kadar küçük ölçekli üretici profilden oluşmasının önemli bir etkisi vardır. Bir başka deyişle son dalga tarımsal üretim kooperatifleri ve kadın kooperatifleri, Yeşil Mutabakat'la gelişen gündemi takip etmekten ziyade, onun çözmek istediği sorunları üreten neoliberal dönüşümü kaçırılmış olmanın avantajına sahiptir. Bununla birlikte bu potansiyelin ekonomiye daha aktif bir şekilde kazandırılması ve ihracat imkânının artırılması için daha çok idari bilgilendirmeye ve ürünlerin niteliğini belirlemek için daha çok teknik ölçüm laboratuvarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacın kooperatif üst yapılarının girişimi ve kamu desteğiyle karşılanması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu

6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu

Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları

Anayasa. (2022). 1961 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>

Arikan, Z. (1988). İzmir'de İlk Kooperatifleşme Çabaları. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4(1), 31-42.

Akad, T. (1987) "Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler", *11. Tez Dergisi*, (7): 142-157.

Albayram Doğan, Zübeyde; Yelcan, Murat. (2015). "Türkiye ve AB Ülkelerindeki Kooperatifçilik Mevzuatının Karşılaştırmalı Analizi", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 22 (2), 49-58, Erişim: https://www.researchgate.net/publication/311953901_Turkiye_ve_AB_Ulkelerindeki_Kooperatifcilik_Mevzuatinin

Appunn, K. (2021). One-third of Germany's clean energy cooperatives don't plan new projects in 2021 – survey. *Clean Energy Wire*. Erişim: <https://www.cleanenergywire.org/news/one-third-germanys-clean-energy-cooperatives-dont-plan-new-projects-2021-survey>

Aybay, R. (2005). *Sosyalizmin Öncülerinden Robert Owen: Yaşamı, Eylemi, Öğretisi*. İstanbul: YKY.

Aydin, Z. (2010). Neo Liberal transformation of Turkish agriculture. *Journal of Agrarian Change*, 10(2), 149-187.

Aykaç, A. (2018). *Dayanışma Ekonomileri: Üretime ve Bölüşüme Alternatif Yaklaşımlar*, İstanbul: Metis Yayınları.

Aysu, Abdullah. (2021). Yemek Yemek Politik Bir İştir: Tarımda Kooperatifçilik, 21. Yüzyıl Türkiye'sinde Tarım ve Kooperatifler içinde, Derleyen: Çağatay Edgücan Şahin, İstanbul: Notabene Yayınları.

Ballı, E. (2019). Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme, *Krizle Karşı Kooperatifler* içinde, Der: F. Serkan Öngel ve Uygur D. Yıldırım, İstanbul: Notabene Yayınları.

Başbakanlık. (1983). Türkiye Yılığ 1983, Başbakanlık Basım Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara: Dönmez Ofset Basım Evi.

Biçentürk, H. (1979). Türkiye'de Tarımsal Amaçlı Kooperatifçilik, *Kooperatifçilik Dergisi*, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Sayı: 45, s. 9-25.

Bijman, J. ve Hanisch, M. (2012). Support for Farmers' Cooperatives; Developing a typology of cooperatives and producer organisations in the EU. Wageningen: Wageningen UR. Erişim: https://www.researchgate.net/publication/263206109_Support_for_Farmers'_Cooperatives-Final_Report

Birleşmiş Milletler (BM). (2012) "International Year of Cooperatives 2012". <https://social.un.org/coopsyear/>

CECOP. (2022). Cooperatives care! Advantages of the cooperative model for meeting multiple care-related needs and challenges in the EU. Erişim: <https://cecop.coop/works/cooperatives-care-advantages-of-the-cooperative-model-for-meeting-multiple-care-related-needs-and-challenges-in-the-eu>

- CICOPA. (2014). Cooperatives and Employment: a Global Report. Erişim: https://www.ica.coop/sites/default/files/2021-11/cooperatives_and_employment_a_global_report_en__web_21-10_1pag.pdf
- CICOPA. (2017). Cooperatives and Employment Second Global Report: Contribution of cooperatives to decent work in the changing world of work. Erişim: <https://www.ica.coop/sites/default/files/2021-11/Cooperatives%20and%20Employment%20Second%20Global%20Report.pdf>
- Cooperatives Europe. (2016). The Power of Cooperation: Cooperatives Europe Key Figures 2015. Erişim: <https://coopseurope.coop/sites/default/files/The%20power%20of%20Cooperation%20-%20Cooperatives%20Europe%20key%20statistics%202015.pdf>
- EESC. (2022). Opinion of the European Economic and Social Committee on 'Non-standard employment and platform cooperatives in the digital transformation of industry'. Erişim: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021IE2589>
- Cura, Mustafa. (1977). "Devlet – Kooperatif İlişkileri", *Kooperatifçilik Dergisi*, Sayı:38, Sayfa:3-23.
- Çatak, A. (2017). *İşçi Kooperatifleri – Girişimciler İçin Bir Model Önerisi*, Ankara: Cinius Yayınları.
- Çıkin, A. & Karacan, A. R. (1994). *Genel Kooperatifçilik*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Çiçek, Ö. (2021). Türkiye'de Tarımsal Üretimin Güncel Sorunları Karşısında Üretici Kooperatiflerinin Geleceğini Yeniden Düşünmek, Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya – Tartışmalar, Deneyimler İçinde, Der: Uygur D. Yıldırım, F. S. Öngel, İstanbul: Notabene Yayınları.
- Development Of Cooperatives In Latin America Source: Monthly Labor Review, Vol. 52, No. 4 (April 1941), Pp. 810-816 Published By: Bureau Of Labor Statistics, U.S. Department Of Labor Stable Url: <http://www.jstor.org/stable/41817646>
- Diñçer, Nabi. (1995). Türkiye'de Kooperatifçilik, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DOĞAN, O. (2019). Gıdada Tağışın Tarihi ve Politik Ekonomisi Üzerine Bir İnceleme, *Toplum ve Hekim*, Cilt: 34 Sayı: 4, 3-16.
- DPT. (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Ecevit, B. (1984) Kurt-Kuzu Olayı, *Yankı Dergisi*, 2-8 Temmuz 1984, sayı 692.
- Emirlioğlu, M. P. (1997). *Ottoman State İntervention İn Agriculture: Beginning Of Credit Banking Within The Nineteenth Century Ottoman Empire* (Unpublished Master Thesis, Bilkent Üniversitesi, The Institute Of Economics And Social Sciences (Turkey)
- EP. (2022). REPORT on the EU action plan for the social economy. Erişim: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2022-0192_EN.html
- Erçin, Ferhat. (2006). *Mustafa Kemal Atatürk Ve Türk Kooperatifçiliği*, İstanbul.
- Emiroğlu, Akif. (2021). *Geçmişten Günümüze Kooperatifler*, Bursa: Ekin Yayınevi.

- Eum, Carini ve Bouchard. (2020). Classification of Cooperatives. A Proposed Typology, In Statistics on Cooperatives: Concepts, classification, work and economic contribution measurement / International Labour Office (ILO); Committee for the Promotion and Advancement of Cooperatives (COPAC); International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (CIRIEC)– Geneva: ILO, 2020.
- Eum, Hyungsik. (2020). Statistics on Work and Employment in Cooperatives, In Statistics on Cooperatives: Concepts, classification, work and economic contribution measurement / International Labour Office (ILO); Committee for the Promotion and Advancement of Cooperatives (COPAC); International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (CIRIEC)– Geneva: ILO.
- EURICSE ve ICA. (2021). The 2021 World Cooperative Monitor. Erişim: https://monitor.coop/sites/default/files/2022-01/WCM_2021_0.pdf
- European Commission. (2021). Building an economy that works for people: an action plan for the social economy. Erişim: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1537&langId=en>
- Everest, Bengü. (2018). "Türkiye'de Kooperatifçiliğin Nicelik, Mevzuat ve Kamu Yönetimi Boyutlarıyla İrdelenmesi", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53 (3), 1008-1018, <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/305623/>
- Evrensel, Ecem; İşeri, Emre. (2021). "Sürdürülebilir Enerji Dönüşümünde Kooperatiflerin Rolü: Dünya ve Türkiye'den Örnekler", *Şirketlerden Kooperatiflere, Rekabetten Dayanışmaya* içinde, Derleyenler: Uygur D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel, İstanbul: Notabene Yayınları.
- Fairbairn, F. (2003). "History of Cooperatives", *Cooperatives and Local Development: Theory and Applications for the 21st Century: Theory and Applications for the 21st Century* içinde. London: Routledge. ss. 23-51.
- Garnevska, E., Liu, G., & Shadbolt, N. M. (2011). "Factors for successful development of farmer cooperatives in Northwest China". *Supporters and Partners*, 14(4), 69.
- Geray, C. (1992). Kooperatifçiliğin Dünya'daki ve Türkiye'deki Nicel Gelişimi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47 (01) , DOI: 10.1501/SBFder_0000001544
- Geray, C. (2014). *Kooperatifçilik*. Ankara: Nika Yayınları.
- Grace, D. (2014). Measuring the Size and Scope of the Cooperative Economy: Results of the 2014 Global Census on Co-operatives. Erişim: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/2014/coopsegm/grace.pdf>
- Görlitz, S. (t.y.). The Role of Energy Cooperatives in the German Energy Transition. Erişim: https://www.german-energy-solutions.de/GES/Redaktion/EN/Publications/Presentations/180723-presentation-ir-poland-dgrv.pdf?__blob=publicationFile&v=5
- Gümrük ve Tic. Bakanlığı. (2012). Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı 2012-2016. Ankara: Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2021). Türkiye Geneli Kooperatif ve Birlik Raporu, Erişim: www.ticaret.gov.tr
- Hazar, Nurettin. (1990). *Kooperatifçilik Tarihi*, Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları

- Hazar, Nurettin. (1981). *Atatürk Ve Kooperatifçilik*, Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları.
- Hoyt, A. & Menzani, T. (2012). "The International Cooperative Movement: A Quiet Giant". The Cooperative Business Movement, 1950 to the Present içinde Patrizia Battilani & Harm G. Schröter (eds.), Cambridge: Cambridge University Press. ss. 23-62.
- ICMIF. (2022). European Mutual Market Share 2022. Erişim: <https://www.icmif.org/european-mutual-market-share-2022/>
- Inalcık Halil (1969), Capital Formation In The Ottoman Empire, Source: The Journal Of Economic History, Vol. 29, No. 1, The Tasks Of Economic History (Mar., 1969), Pp. 97-140
- ILO. (2022). İnsana Yakışır İş ve Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi. Uluslararası Çalışma Konferansı, 110ncu Oturum, ILC.110/ Rapor VI. Erişim: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_847767.pdf
- International Cooperative Alliance (ICA). (2022a). "What is a cooperative?", <https://www.ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative>
- International Cooperative Alliance (ICA). (2022b). "Facts and figures", <https://www.ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures>
- İlbaş, M. Hadi. (1998). Türkiye'de Kooperatifçilik ve Köy-Koop Deneyimi, 75 yılda Köylerden Şehirleri içinde, Bilanço '98 Yayın Dizisi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- KEİG (2018). Kadın Kooperatifleri Kılavuzu. Keig Yayınları Dizisi, Erişim: www.keig.org
- KGM. (tarihsiz). Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı (2012-2016), Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, [http://www.turkey.coop/uploads/menu/turkiye_kooperatifcilik_stratejisi_ve_eylem_plani_\(2012-2016\).pdf](http://www.turkey.coop/uploads/menu/turkiye_kooperatifcilik_stratejisi_ve_eylem_plani_(2012-2016).pdf) Erişim [28.08.2022]
- Kılıç, Süleyman. (2014). "Kooperatiflerde Sık Karşılaşılan Yolsuzluklar, Bunların Başlıca Nedenleri ve Cezaları", *Denetim Dergisi*, s.48-54, 2014/13.
- Kocabaş, Özlem. (2003). "Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Sayı:8, Mayıs 2003, Ss. 15-25.
- Kocabaş, Özlem Yıldırım (2010), Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi, İstanbul: Libra Kitapçılık.
- Koçtürk O. Murat. (2008). "Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi örgütlenmesine Yaklaşımları", *Tarım Ekonomisi*, 15 (2) 45-54 , Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/253412>
- Korucan, Ş. (2021a). "AA-MOBİL Projesi Anket Sonuçları", *Sosyal Ekonomi Blogu*. Erişim: <https://sosyalekonomi.org/aa-mobil-projesi/>
- Korucan, Ş. (2021b). "Yeni Kooperatif "Ladegrün!" Yeşil Sarj Noktaları Kuracak", *Sosyal Ekonomi Blogu*. Erişim: <https://sosyalekonomi.org/yeni-kooperatif-ladegrun-yesil-sarj-noktaları-kuracak/>
- Korucan, Ş. (2021c). "Weberwirtschaft eG. - Berlin Kadın Girişimi Kooperatifi", *Sosyal Ekonomi Blogu*. Erişim: <https://sosyalekonomi.org/weberwirtschaft-eg-berlin-kadin-girisimi-kooperatifi/>
- Köne, A. Ç. (2018). "Kooperatifçilik Değerleri ve İlkeleri", *Sosyal Ekonomi Blogu*. Erişim: <https://sosyalekonomi.org/kooperatifcilik-degerleri-ilkeleri/>

- Köne, A. Ç. (2021). Kurulan ve Kapanan Kooperatif İstatistikleri, Erişim: www.sosyalekonomi.org
- Kurşuncu, H. (2021). Ucuz Konut Üretimi Aracı Olarak 1980 Öncesi Konut Kooperatifçiliği Örnekleri, *Rekabetten Dayanışmaya Şirketlerden Kooperatiflere* içinde, Der: Uygur D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Mason, P. (2010). *Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek: Küresel İşçi Sınıfı Nasıl Oluşturdu?* Gözde Orhan - Mehmet Ertan (çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- MBS (2022a) Kooperatifler Kanunu, Mevzuat Bilgi Sistemi, Erişim: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1163.pdf>
- MBS (2022b) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Mevzuat Bilgi Sistemi, Erişim: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19821018.pdf>
- Mellor, J. W. (2009). Measuring Cooperative Success: New Challenges and Opportunities in Low and Middle- Income Countries. Washington: United States Overseas Cooperative Development Council., <https://tinyurl.com/3xm2dbw9>
- Memioğlu, Yasemin. (2017), "Türk Kooperatifçiliğinin Dönemsel Analizi (1950-1960 Dönemi)", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52 özel sayı 897-921, Erişim: <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TWprd056TTJOZz09/turk-kooperatifciliginin-donemsel-analizi-1950-1960-donemi->
- Mengi, A., & İşcioğlu, D. Der. (2019). Kırsal Kalkınma Ve Kooperatifçilik, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Menzani, T., & Zamagni, V. (2010). "Cooperative networks in the Italian economy". *Enterprise and Society*, 11 (1), ss.98-127.
- Mülayim, Mehmet (2018), "Atatürk ve Kooperatifçilik", Erişim: <https://apelasyon.com/yazi/59/atatürk-ve-kooperatifçilik/>
- Mülayim, Ziya Gökalp. (1976). *Toprak Reformu ve Kooperatifleşme*, İkinci Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Mülayim, Z. G. (2013). *Kooperatifçilik*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- NRECA (2022). America's Electric Cooperatives: facts and figures. Erişim: https://www.electric.coop/wp-content/uploads/2021/10/2022_NCS4918_Coop_FactsAndFigures_6.03.22a.pdf
- Okem, A.E. (2016). "The Meaning and Defining Characteristics of Cooperatives". Okem, A. (eds) Theoretical and Empirical Studies on Cooperatives içinde. SpringerBriefs in Geography. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-34216-0_1
- Oral, N. (2013). "Tarım Satış Kooperatiflerinin İşlevsizleştirilmesi", Oral, N. (der.) *Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politigi 1923-2013* içinde, Bursa: Notabene Yayınları.
- Öngel, F.S. (2019). Sendika Kooperatif İlişkisi ve Özgün Bir Deneyim Olarak T.Maden-İş'in MİTES, MİGSAN ve MİPAŞ Deneyimi, *Krizle Karşı Kooperatifler* içinde, Der: F. Serkan Öngel ve Uygur D. Yıldırım, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Öngel, F. S. (2021). Güncel Veriler Işığında Kooperatifleri Yeniden Düşünmek, Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya - Tartışmalar, Deneyimler İçinde, Der: Uygur D. Yıldırım, F. S. Öngel, İstanbul: Notabene Yayınları.

- Öngen, T. (2003). Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye Deneyimi, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav'a Armağan* içinde, Der. A. Haşim Köse, F. Şenses, E. Yeldan, , İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, G. (2005). "Cooperative- Shareholder Relations in Agricultural Cooperatives in Turkey", *Journal of Asian Economics*, Volume 16, Issue 2, Pages 315-325.
- Özdemir, G. (2008). "Günümüz Kooperatiflerinde Dönüşümün Örneği: Kadın Kooperatifleri". Türk Kooperatifçilik Kurumu tarafından 9-10 Ekim 2008 tarihinde düzenlenen XIX. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresinde sunulu bildiri.
- Özdemir, G. (2011). The case of women's cooperatives in struggle against poverty. In International symposium on poverty alleviation strategies (pp. 393-399).
- Penninx R. ve Renselaar H.V. (1979). "Gurbet, Mihnnet, Üç Kuruşluk Servet", orijinali "A Fortune in Small Change", NUFFIC/IMWOO/REMPLOD-project, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii.
- Poledrini, Simone (2015), Unconditional Reciprocity and the Case of Italian Social Cooperatives, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 2015, Vol. 44(3) 457-473
- Popescu, G., & Constantin, F. (2007). The Romanian Agriculture Cooperative Movement, From The Beginning To The Threshold Of The Second World War. Briefly Historic Argument Or Argument For History. *Theoretical And Applied Economics*, 8(8), 37-44
- Porter, P., & Scully, G. (1987). "Economic efficiency and cooperatives". *Journal of Law and Economics*, 30, 489-512.
- Puusa, A. (2021). Ekonominin Görünmez Devi Kooperatiflerin Durumu. TED Talk. Erişim: https://www.ted.com/talks/anu_puusa_the_case_for_co_ops_the_invisible_giant_of_the_economy/transcript?language=tr
- RESCOop.EU (European Federation of Renewable Energy Cooperatives). (2022). <https://www.rescoop.eu/>
- Reyes, J. C. & Piñeiro Harnecker, C. (2013) "An Introduction to Cooperatives", *Cooperatives and Socialism* içinde. London: Palgrave-MacMillan. ss.25-45.
- R.G. (18.06.1984). Kanun Hükümünde Kararnameler, 18.06.1984 tarihli Resmi Gazete, Erişim: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18435_1.pdf
- R.G. (21.10.2021). Kooperatifler Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Erişim: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211026-2.htm>
- Sally, M. (2019, Nisan 1). Amul turnover grows 13% to Rs 33,150 crore in 2018-19. *The Economic Times*. Erişim: <https://amul.com/files/pdf/turnover-19.pdf>
- Sanchez-Bajo, C. & Roelants, B. (2011). Capital and the Debt Trap: Learning from Cooperatives in the Global Crisis. London: Palgrave-MacMillan.
- SBB. (2022a). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1973), Devlet Planlama Teşkilatı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/İkinci_Bes_Kalkinma_Planı-1968-1972.pdf
- SBB. (2022b). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), Devlet Planlama Teşkilatı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Planı_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf

- SBB. (2022c). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1978-1982), Devlet Planlama Teşkilatı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dorduncu-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani_1979_1983.pdf
- SBB. (2022d). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1983-1987), Devlet Planlama Teşkilatı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>
- Sey, Yıldız. (1998). *Cumhuriyet Döneminde Konut, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Social Progress Imperative. (2021). Global Index 2021. Erişim: <https://www.socialprogress.org/index/global/results>
- Şahin, Ç. E. (2021a). Piyasa İlişkileri ile Toplumcu Bir Alternatif Arasında İşçi Kooperatifleri: Potansiyel ve Handikaplar Üzerine Bir Tartışma, *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanılmaya* içinde, Der: F. Serkan Öngel, Uygur D. Yıldırım, İstanbul: Notabene.
- Şahin, E. Ç. Der. (2021b). *Tarım Ve Kooperatifler*, İstanbul: Notabene Yayınları. Tan, N. (1979). Kooperatifçiliğin Kaynağı Olarak Ahilik, *Kooperatifçilik Dergisi*, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Sayı: 45, S. 1-8.
- Tarım Bakanlığı. (2021). Tarımsal Örgütlenme Tablosu, www.tarimorman.gov.tr
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (t.y.) *100 Soruda Kooperatifçilik?* Ankara: Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. Erişim: <https://tinyurl.com/bde3a2ne>
- Torgerson, R. E., Reynolds, B. J. & Gray, T. W. (1997). "Evolution of cooperative thought: Theory and purpose". Paper presented at the Cooperatives: Their Importance in the Future of the Food and Agricultural System, Las Vegas.
- Tregear, A., & Cooper, S. (2016). Embeddedness, Social Capital And Learning In Rural Areas: The Case Of Producer Cooperatives. *Journal Of Rural Studies*, 44, 101-110.
- TUİK. (2021). Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, Erişim: <https://www.tuik.gov.tr/>
- Türkiye Milli Kooperatifler Birliği (TMKB). (2022). "Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin (ICA) kuruluşunun 100.yılında (1995) Manchester kentinde yapılan Genel Kurul Toplantısında gözden geçirilerek kabul edilen kooperatifçilik ilkeleri", Erişim: <http://www.turkey.coop/menu/Kooperatifcilik-Ilkeleri/13>
- TÜSEV. (2018). Sosyal Kooperatifçilik: Yasal Mevzuat Açısından Avrupa Birliği Örnekleri ve Türkiye'deki Gelişmeler, Erişim: https://tusev.org.tr/userfiles/images/TUSEV_SosyalKooperatifBilgiNotuTR.08.11.18.pdf
- UNDP. (2020). Human Development Report 2020. Erişim: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2020>
- Unimed. (2022). <https://unimed.coop.br>
- United Nations Food And Agricultural Organization. (2008). The State Of Food Insecurity In The World 2008. Erişim: <http://www.fao.org/3/i0291e/i0291e00.pdf>
- United Nations Food And Agricultural Organization. (2021). Global Report On Food Crises. Erişim: <https://www.fsinplatform.org/sites/default/files/resources/files/GRFC%202021%20050521%20med.pdf>

- Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO). (2018). Kooperatif İstatistiklerine İlişkin Kılavuz. ILO İstatistikler Departmanı. Erişim: <https://tinyurl.com/2p97n5cn>
- Ülgen, Y. (2008). "Köy-Koop Hareketinin Türk Kooperatifçiliğinin Gelişimine Olan Etkileri", Tekirdağ, Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Yrd. Doç. Dr. Gülen Özdemir
- Varlık, M. B. (1980). 1930-1940 Yılları Arasında Türkiye'de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme. *Ekonomik Yaklaşım*, 1 (3), 101-133
- Wanyama, F., Develtere, P., & Pollet, I. (2009). "Reinventing the wheel? African cooperatives in a liberalized economic environment". *Annals of Public and Cooperative Economics*, 80 (3), ss.361-392
- World Bank. (2022). Gross domestic product 2021. Erişim: <https://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>
- Yıldırım, U.D. ve Yıldırım, M. C. (2021). "Yeşil Ekonomiye" Geçiş Sürecinde Tarladan Sofraya Adil, Sağlıklı Ve Çevre Dostu Gıda Sistemleri ve Kooperatifler, *Avrupa Yeşil Mutabakatı Kapsamında Yeşil Ekonomi* içinde, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yıldırım, U.D. (2019). Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusal Deneyimleri; Olanaklar ve Sınırlar, *Krizle Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler* içinde, Derleyen: Uygur D. Yıldırım, F. Serkan Öngel, İstanbul: Notabene Yayınları.
- Yorğun, B.Y., Yıldırım, N.K. (2021). Eğitim Kooperatifçiliği ve Sosyal Kooperatifçilik Deneyimleri, *Rekabetten Dayanışmaya Şirketlerden Kooperatiflere* içinde, Der: Uygur D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel, İstanbul: NotaBene Yayınları.

OKUMA ÖNERİLERİ

İşıl, Ö.S.& Değirmenci, S. (der.) (2020) Yaşamı Örgütleyen Deneyimler: Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor. İstanbul: Notabene Yayınları.

Güven, S. (1997) Ekonomik Demokrasi ve Servetin Geniş Kitlelere Yayılmasında Kooperatifçilik Politikası. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Mülayim, Ziya Gökalp. (1976). Toprak Reformu ve Kooperatifleşme, İkinci Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Öngel, S. & Yıldırım, U.D. (der.) (2019). Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler. İstanbul: Notabene Yayınları.

Polat, H. (2017). Yarınlın İşletmesi Kooperatif, Ankara: Orkide.

Şahin, Ç.E. (2021) 21. Yüzyıl Türkiye'sinde Kooperatifler: Teori, Pratik, Vizyon (ed.). İstanbul: Notabene Yayınları.

Yıldırım, U.D.& Öngel F.S. (der.) (2021) Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya Deneyimler, Tartışmalar, İstanbul: Notabene Yayınları.

giz

Published by
Deutsche Gesellschaft für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Registered offices
Bonn and Eschborn

Aziziye Mahallesi, Pak Sok. 1/101
06680, Çankaya Ankara
T: +90 312 466 7080
F: +90 312 467 7275
I giz-tuerkei@giz.de
E www.giz.de/turkey

Responsible
Anja Maria Dahl
GIZ Türkiye Country Director

Programme
The Turkish-German Exchange Project on the Integration
of Syrian Refugees into Host Communities

Programme Responsible
Marion Hoeltken

Coordination
Nilüfer Ultav, Regional Development Advisor

Design
Burç Gürel Corporation Graphics, Ankara

On behalf of
German Federal Ministry for Economic Cooperation and
Development (BMZ)

GIZ is responsible for the content of this publication.

Ankara, Türkiye / January 2024